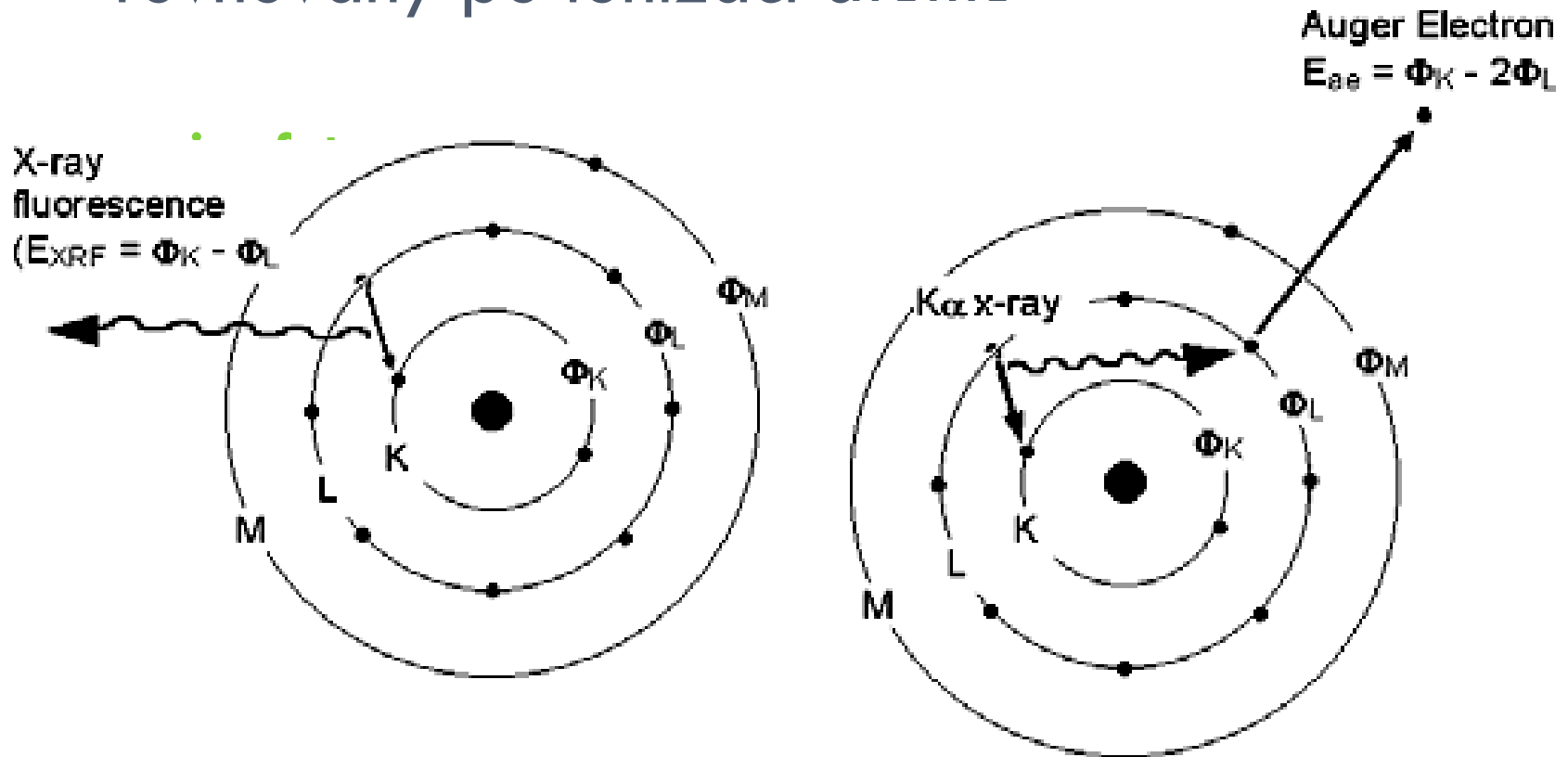

Rentgenfluorescenční spektrometrie

Vítězslav Otruba

- **Rentgenfluorescenční (XRF)** spektrometrie je jednou z nejpoužívanějších aplikací atomové spektroskopie subvalenčních elektronů v běžné analytické praxi. Tyto metody využívají interakce částic nebo záření o vysoké energii s atomy vzorku. Důsledkem této interakce je vysoko-energetická ionizace atomu, při níž je vyražen elektron na některé z vnitřních hladin atomu. Vakance po vyraženém elektronu je zaplněna elektronem z vyšší energetické hladiny. Uvolněná energie je emitována ve formě fotonu nebo Augerova elektronu.

Procesy vedoucí k obnovení energetické rovnováhy po ionizaci atomu

Klasifikace metod atomové spektroskopie subvalenčních elektronů

- **Rentgenfluorescenční spektrometrie** - k ionizaci se využívá rentgenové záření a detekuje se vzniklé charakteristické rentgenové záření.
- **Fotoelektronová spektroskopie** - ionizuje se rentgenovým nebo UV zářením, a detekuje se kinetická energie elektronů vzniklých ionizací.
- **Rentgenová mikroanalýza** - ionizuje se úzkým svazkem urychlených elektronů a detekuje se vzniklé charakteristické rentgenové záření
- **Augerova spektrometrie** - ionizuje se svazkem urychlených elektronů a detekuje se energie Augerových elektronů
- **PIXE** - ionizuje se proudem urychlených protonů a detekuje se charakteristické rentgenové záření
- **Rentgenová absorpční spektrometrie** - měří se spektrum absorbovaného rtg. záření.

Primární excitace

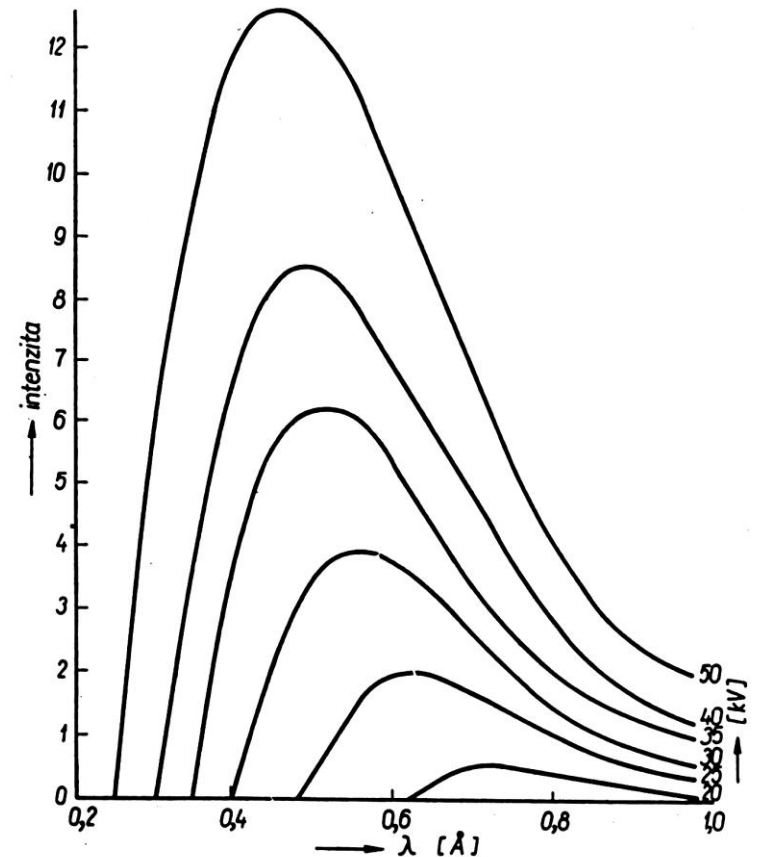
- **Primární excitace** je proces, při němž dochází k ionizaci atomu proudem urychlených elementárních částic. Uvažujeme-li excitaci urychlenými elektrony, potom při srážce elektronů s hmotou dochází k následujícím dějům:
- **Pružná srážka** - elektron narazí na jádro, změní svůj směr, ale nezmění svou energii. Množství pružných srážek stoupá s atomovým číslem Z .
- **Nepružná srážka** - elektron změní svůj směr a ztrácí část nebo celou svoji energii. Ke ztrátě energie elektronu může dojít vyražením subvalenčního elektronu, čímž primární elektron sníží svou energii o ionizační energii hladiny na které vzniká vakance a o kinetickou energii vyraženého elektronu. Ke ztrátě energie dochází také v důsledku brzdění elektronu v elektrickém poli atomu (vznik tzv. brzdného záření).
- Při **primární excitaci** pronikají elektrony pouze do malé hloubky vzorku, což klade velké nároky na úpravu jeho povrchu. Primární excitace se využívá hlavně v rentgenových lampách, elektronových mikroskopech a elektronové mikrosondě.
- Spektrum vzniklé primární excitací má dvě složky – spojitou (**brzdné záření**) a charakteristickou (**čárové spektrum**).

Spojité spektrum (brzdné záření)

- Spojité spektrum má charakteristické rozložení intenzity závislé na použitém budícím napětí rentgenky či energii budících elektronů.
- Vlnovou délku $\lambda_{\min}$, která odpovídá maximální energii fotonů emitovaných při daném napětí na rentgence (tzv. prahová energie), lze vypočítat podle vztahu:

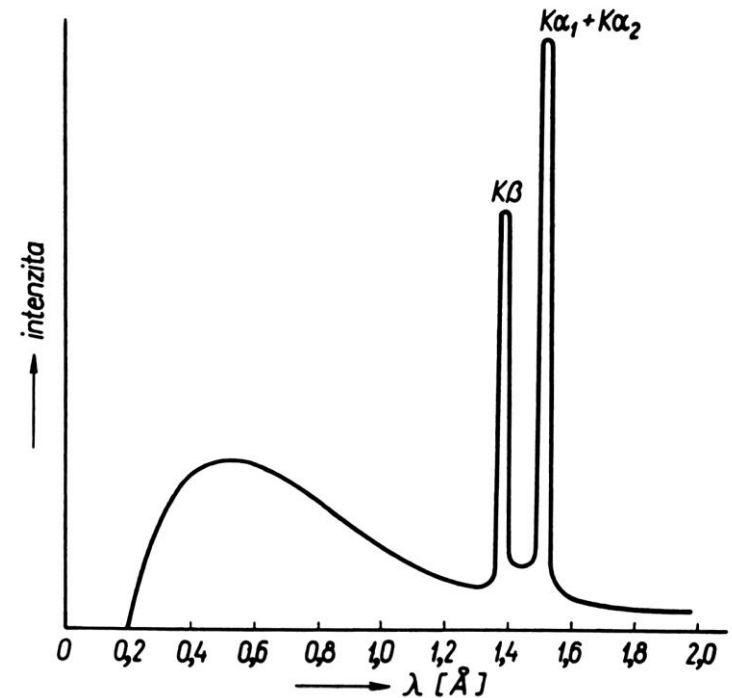
$$\lambda_{\min} = hc/E = 1,2398/E \text{ (nm, kV)}$$

$$\lambda_{\max} \approx 1,5 \lambda_{\min}$$

Charakteristické záření

- Charakteristické záření má povahu čárového spektra, jehož linie jsou typické pro daný druh atomu. Vlnová délka čar je nezávislá na energii budících elektronů, ale závisí pouze na rozdílu energetických hladin, mezi kterými se realizoval relaxační proces.

Charakteristické záření mědi na spojitém pozadí brzdného záření

Moseleyho zákon

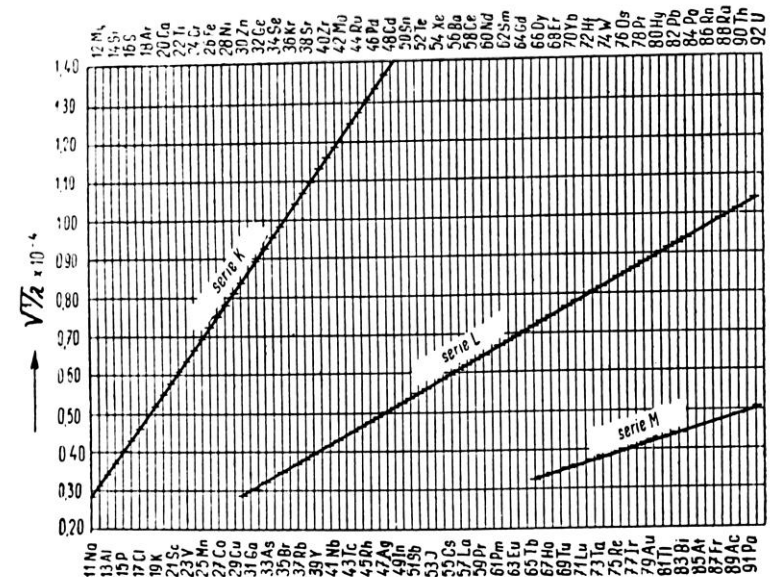
- Frekvenci emitovaných čar pro izolovaný atom popisuje Moseleyho zákon ve tvaru rovnice

$$\nu = k(Z - b)^2$$

kde ν je frekvence emitovaného záření, Z je protonové číslo excitovaného atomu, b je stínící faktor a k je konstanta.

- Pro vlnovou délku emitovaného záření platí vztah

$$\frac{1}{\lambda} = \frac{1}{hc} (E_{poc} - E_{kon})$$

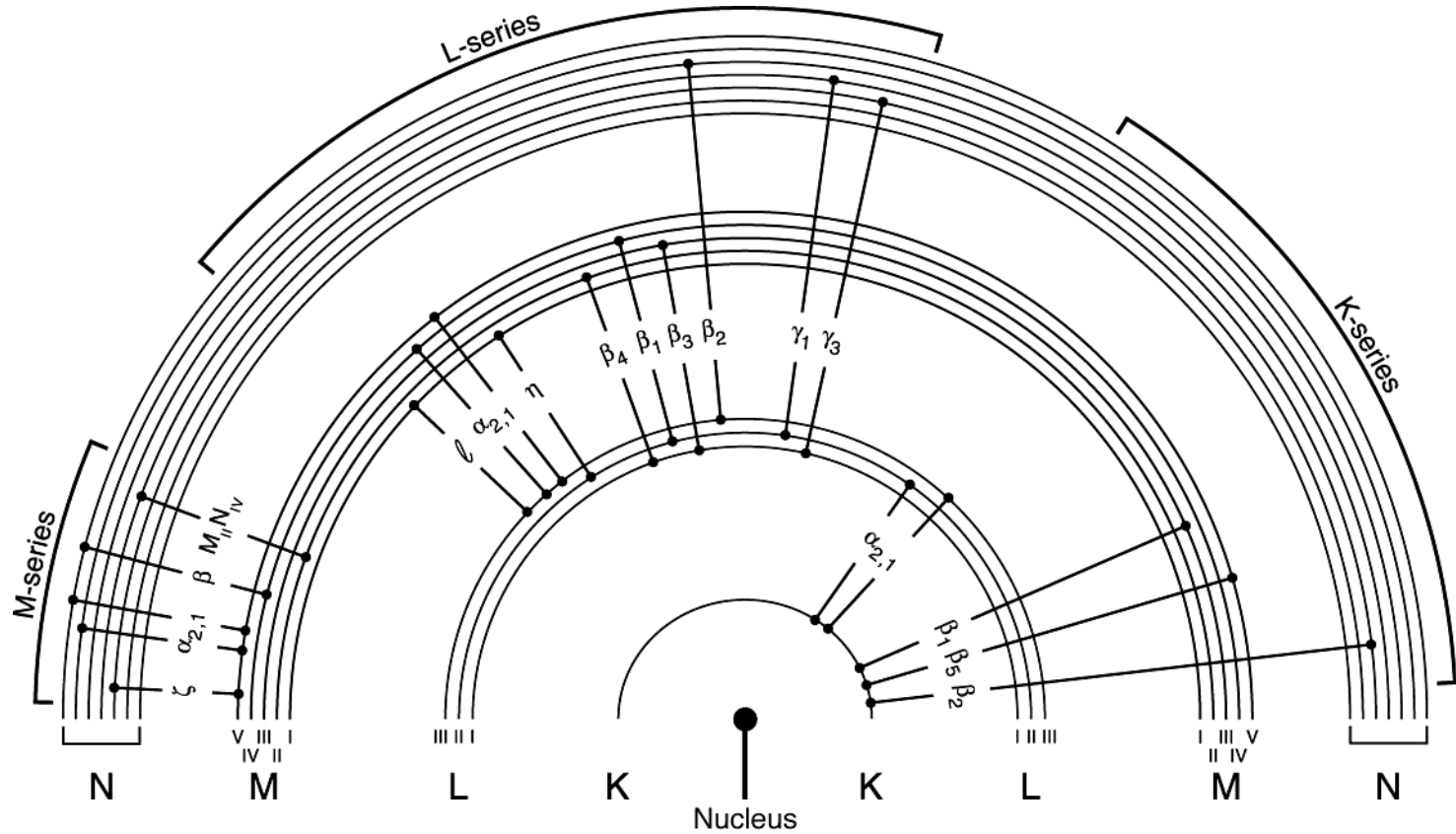

Značení čar rentgenového spektra

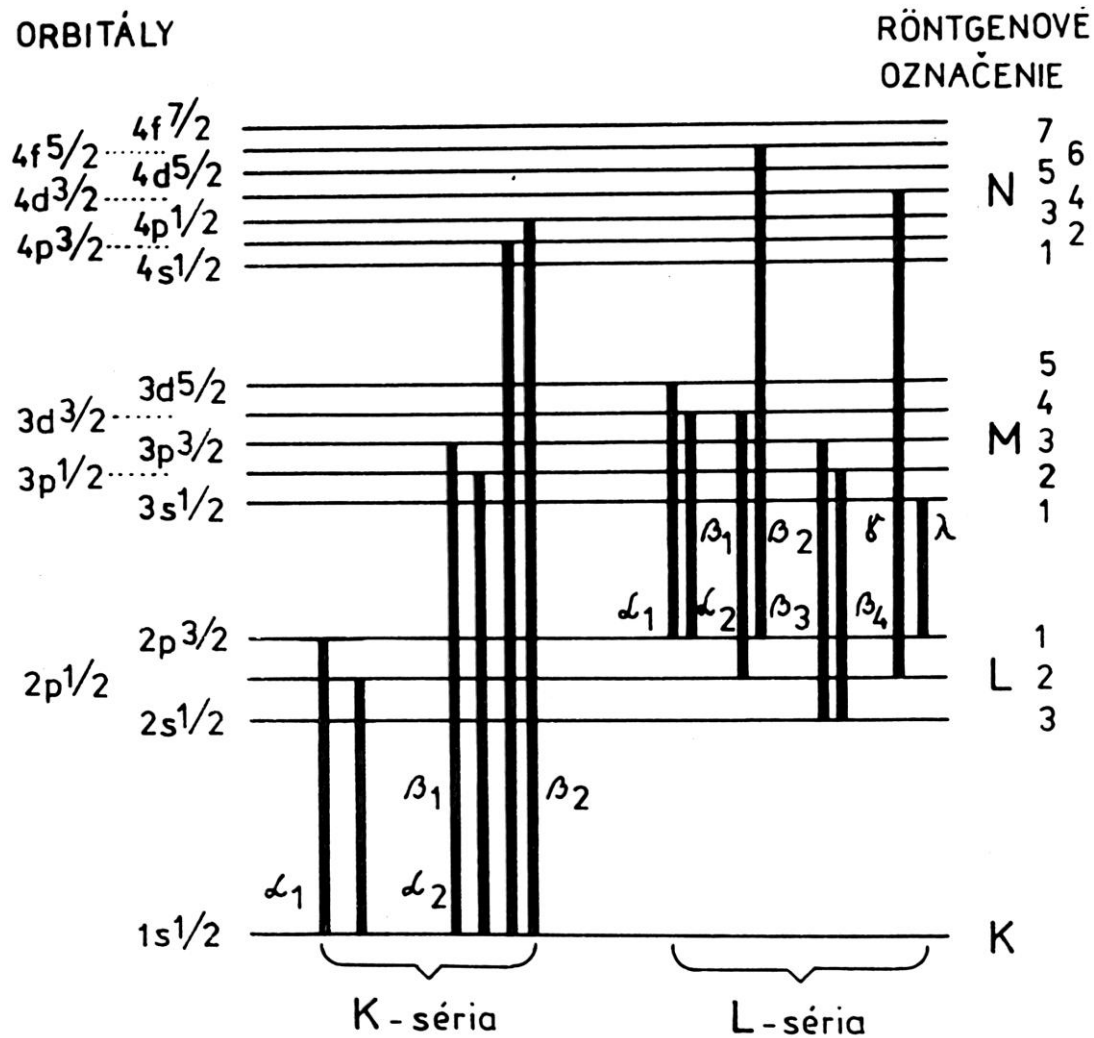
- Rentgenová spektra jsou ve srovnání s optickými spektry jednoduchá, protože se v nich vyskytují pouze přechody splňující výběrová pravidla, tj. přechody dovolené.
- Skupiny čar příslušející přechodům, které končí na příslušné hladině (K, L, M, N...), se nazývají série. Analyticky jsou využívány hlavně série K a L. Pro označování čar rentgenového spektra se nejčastěji používá tzv. konvenční značení. Například označení čáry Cu $K\alpha_1$ je složeno ze značky prvku - Cu, označení hladiny, na které vznikla vakance - K a označení čáry v rámci série - α_1 (čára α_1 má v dané sérii obvykle největší intenzitu)
- Výběrová pravidla
  - Intenzivní dipólové přechody: $\Delta n \geq 1$; $\Delta l \pm 1$;
 $\Delta j = 0; 1$ ($j = l \pm 1/2$)
  - Slabé kvadrupólové přechody:
 $\Delta l = 0; 1$, $\Delta j = 0; 1$;
- Relativní intenzity čar:
  - v sériích α , β , γ ... podle intenzity
  - K-série: $K_{\alpha_1} : K_{\alpha_2} : K_{\beta_1} : K_{\beta_2}$
 $= 100 : 50 : 15 : 0,1$ (lehké prvky)
  - K-série: $K_{\alpha_1} : K_{\alpha_2} : K_{\beta_1} : K_{\beta_2}$
 $= 100 : 54 : 26 : 9$ (těžké prvky)
  - L-série: $L_{\alpha_1} : L_{\alpha_2} : L_{\beta_1} : L_{\beta_2} : L_{\beta_3} : L_{\gamma_1}$
 $= 100 : 10 : 50 : 100 : 3 : 6 : 5 : 10$

Families of Lines

If K-series excited, will also have L-series

Energetické přechody

Interakce RTG záření s hmotou

- Při průchodu RTG záření hmotou dochází k zeslabení intenzity primárního paprsku. Pro celkovou absorpci záření (monochromatického) platí:

$$I = I_0 \cdot \exp(-\mu \rho d)$$

kde I a I_0 je intenzita záření po a před průchodem hmotou tloušťky d , ρ je hustota látky a μ hmotový absorpční koeficient, který je součtem koeficientů vlastní absorpce τ , koeficientu koherentního rozptylu δ_R a koeficientu nekoherentního rozptylu δ_C .

- Lineární absorpční koeficient μ_0 je definován jako

$$\mu = \mu_0 / \rho$$

Absorpce RTG záření

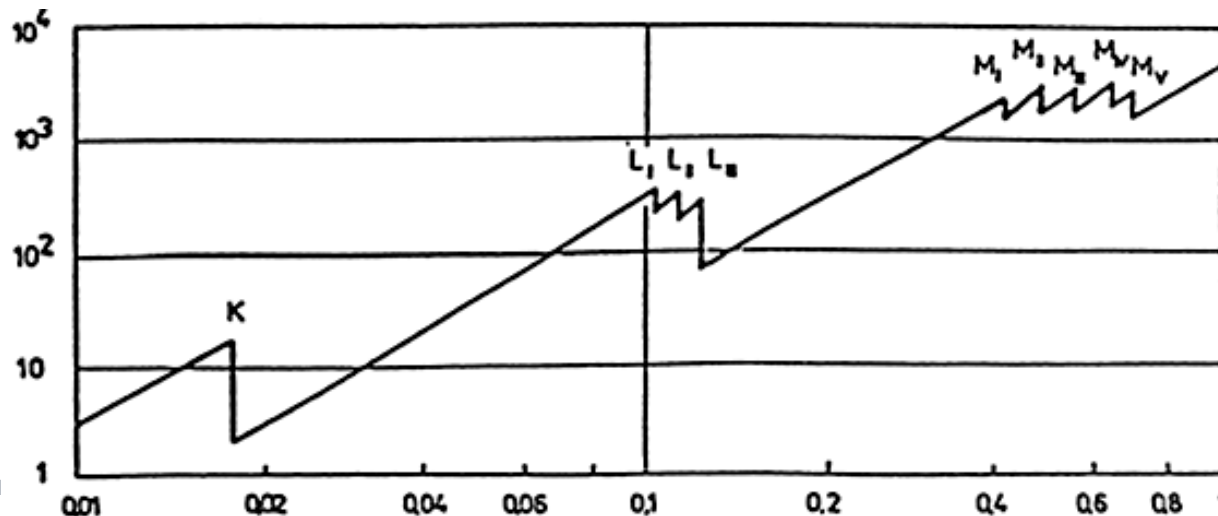
- μ nezávisí na chemickém složení
- μ nezávisí na skupenství a krystalové struktuře ($\mu_{\text{diamant}} = \mu_{\text{grafit}}$)
- μ je ale silně závislý na vlnové délce!
- μ je funkcí atomů
- μ chemických sloučenin nebo směsí:

$$\mu = \sum_{i=1}^n \mu_i X_i$$

kde μ_i je hmotový absorpční koeficient i -tého prvku s hmotnostním zlomkem X_i

Vlastní absorpce (fotoelektrická)

- Při vlastní absorpci foton o energii $E = h.c / \lambda$ dopadne na atom a vyrazí z něj elektron. Na hladině q daného atomu vzniká díra. Celková energetická bilance je dána vztahem $h.c / \lambda = E_{kin} + E_q$, kde E_{kin} je kinetická energie vyraženého elektronu a E_q energie elektronu na hladině q .
- Koeficient vlastní absorpce τ vzrůstá s vlnovou, ale růst není monotónní, ale vykazuje skokové změny (absorpční hrany), které odpovídají ionizačním energiím jednotlivých hladin

XANES - X-ray Absorption Near Edge Spectroscopy

- Studuje bezprostřední okolí absorpční hrany
- Poskytuje informaci o povrchu materiálu na základě vyhodnocení stavu nepárových elektronů – poskytuje informace o oxidačním čísle
- Pozice absorpčních hran všech prvků v elektroneutrálním stavu jsou přesně změřeny
- V reálném vzorku se popisuje: pozice a tvar absorpční hrany, přítomnost či nepřítomnost píků před AH a tvar spektra bezprostředně za hranou

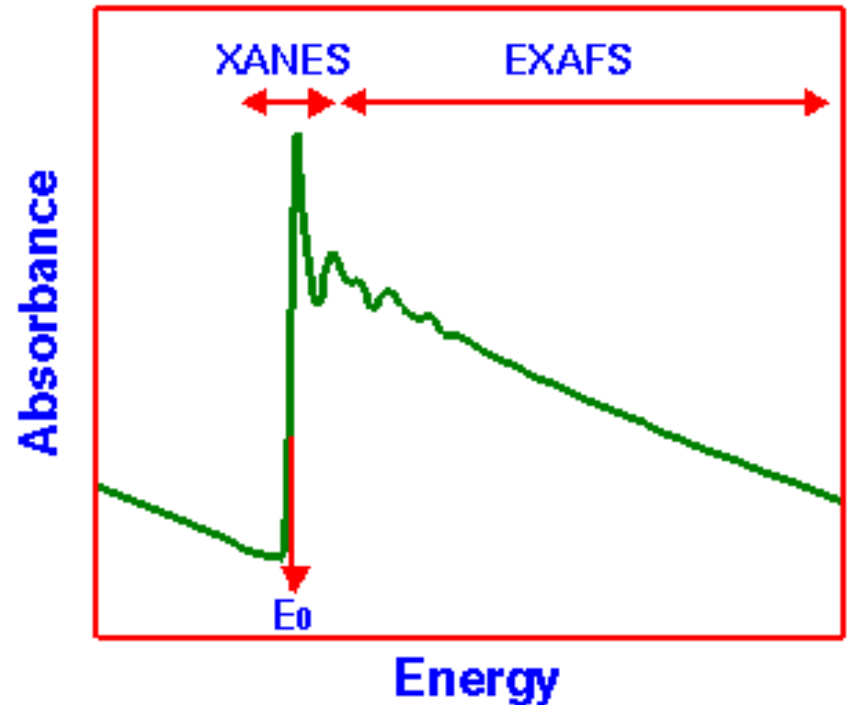
XANES - X-ray Absorption Near Edge Spectroscopy

- Studuje bezprostřední okolí absorpční hrany
- Poskytuje informaci o povrchu materiálu na základě vyhodnocení stavu nepárových elektronů – poskytuje informace o oxidačním čísle
- Pozice absorpčních hran všech prvků v elektroneutrálním stavu jsou přesně změřeny
- V reálném vzorku se popisuje: pozice a tvar absorpční hrany, přítomnost či nepřítomnost píků před AH a tvar spektra bezprostředně za hranou

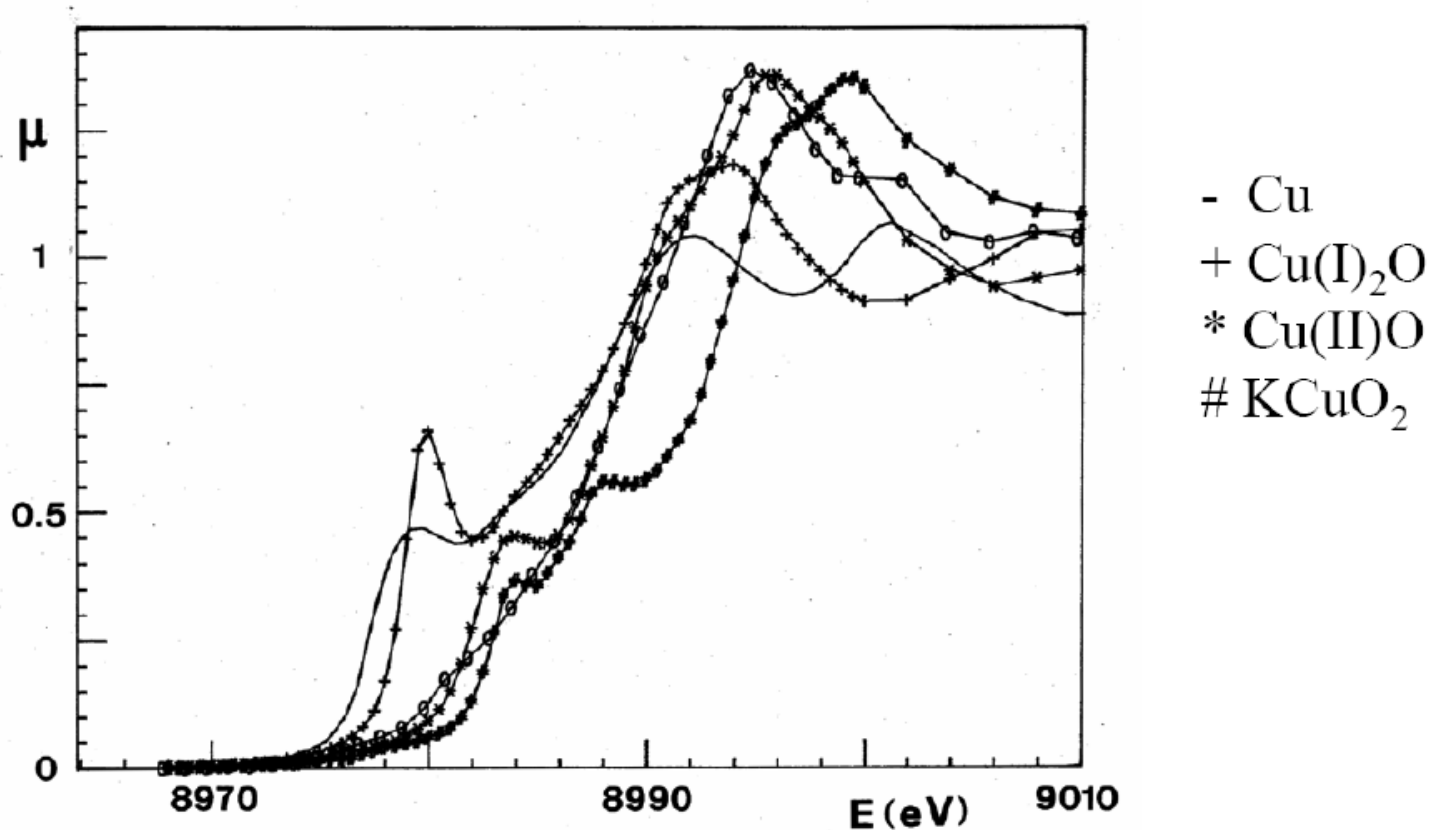
Parametry XANES závisí na:

- oxidačním stavu zkoumaného prvku
- podstatě chemických vazeb prvku s okolím
- koordinačním čísle, hybridizaci orbitalů
- štěpení orbitalů v krystalovém poli
- vícenásobných odrazech fotoelektronů od atomů

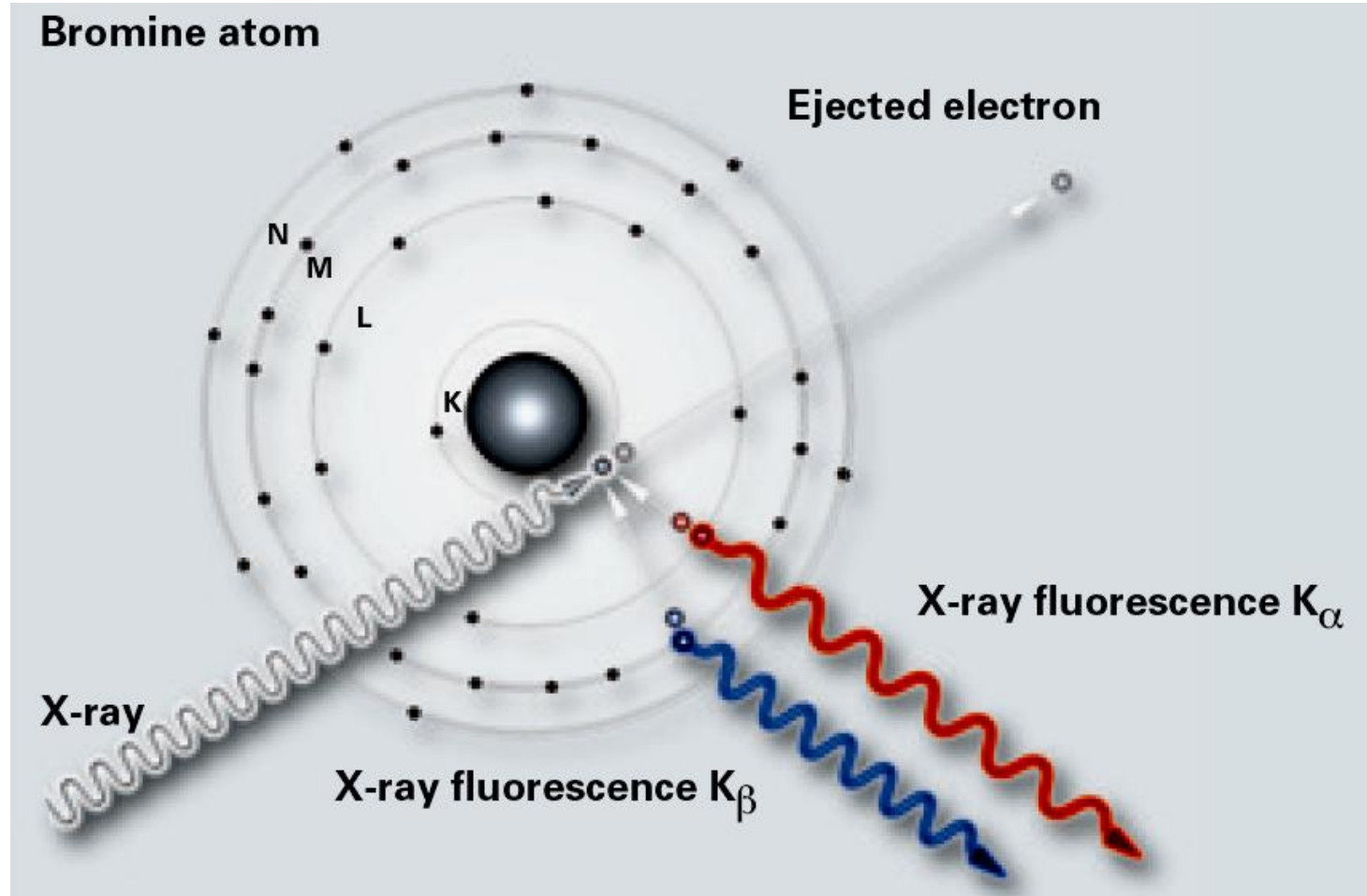

Example of what can we learn from XANES

Edge is shifted to higher energy with increasing formal valence:

Princip X-ray fluorescence (XRF)

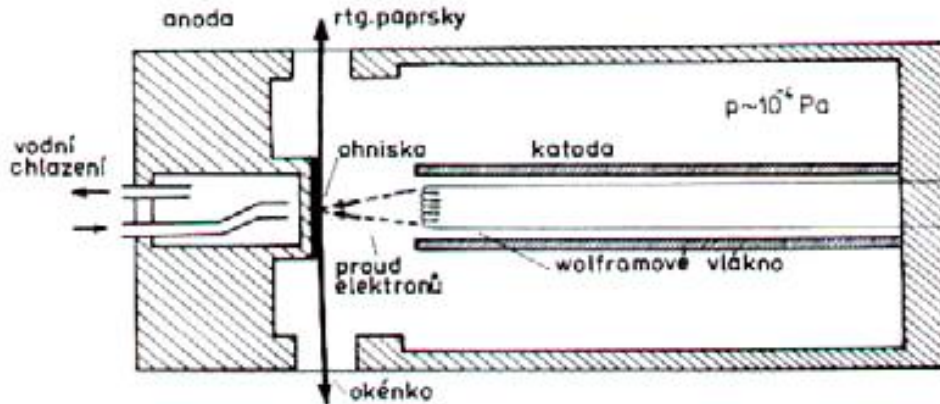
RTG fluorescenční spektrometrie—RFS,XRF

- Nejrozšířenější metoda spektrometrie subvalenčních e^- .
- Spektrometry se skládají z:
  - zdroje buzení charakteristického záření,
  - monochromatizace vybuzeného záření ze vzorku,
  - detekce záření,
  - vyhodnocení rentgenfluorescenčního spektra.
- Dva zásadně odlišné přístupy k analýze (2 typy spektrometrů):
  - vlnově disperzní – monochromatizace probíhá v monochromátoru,
  - energiově disperzní – monochromatizace probíhá v detektoru.

Buzení rentgenovou lampou (rentgenkou)

- Nejběžnější zdroj RTG záření.
- Evakuovaná nádoba s výstupním Be okénkem, W katodou a masivního vodou chlazeného Cu bloku s anodou (antikatódou) – Mo, Ag, Cr, Rh.
- Mezi elektrodami potenciálový spád až 60 kV.
- PRINCIP: žhavená katoda emituje e^- , které se urychlují v elektrickém poli a dopadají na antikatódu a procesem primární excitace dochází k buzení čárového a spojitého spektra materiálu anody. Toto záření je následně využito k buzení charakteristických spekter prvků přítomných ve vzorku.
- Při buzení rentgenkou nastávají 2 případy:
  - buzení charakteristickým zářením,
  - buzení kontinuem.

Buzení rentgenovou lampou

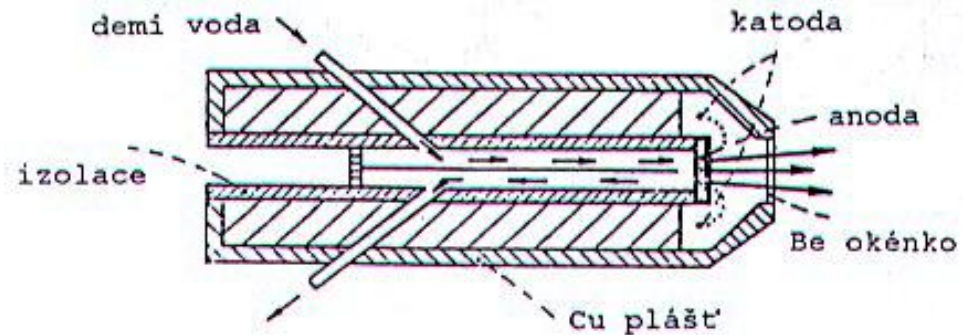

Rentgenka s bočním výstupem

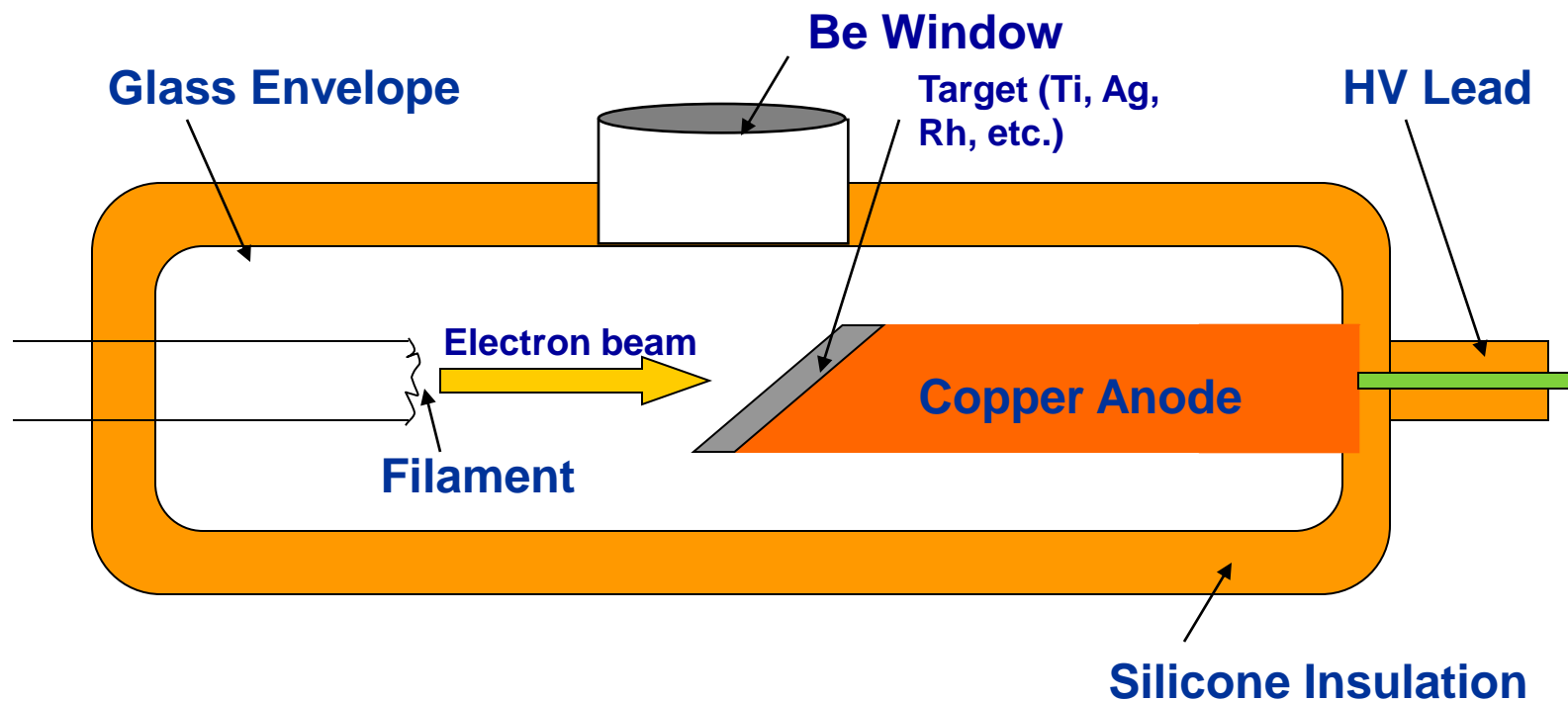
Boční výstup: snadná konstrukce a chlazení, ztráty záření na tlustším okénku a rozbíhavost paprsku.

Čelní okénko: vyšší účinnost, tenčí Be okénko, problém s chlazením rentgenky.

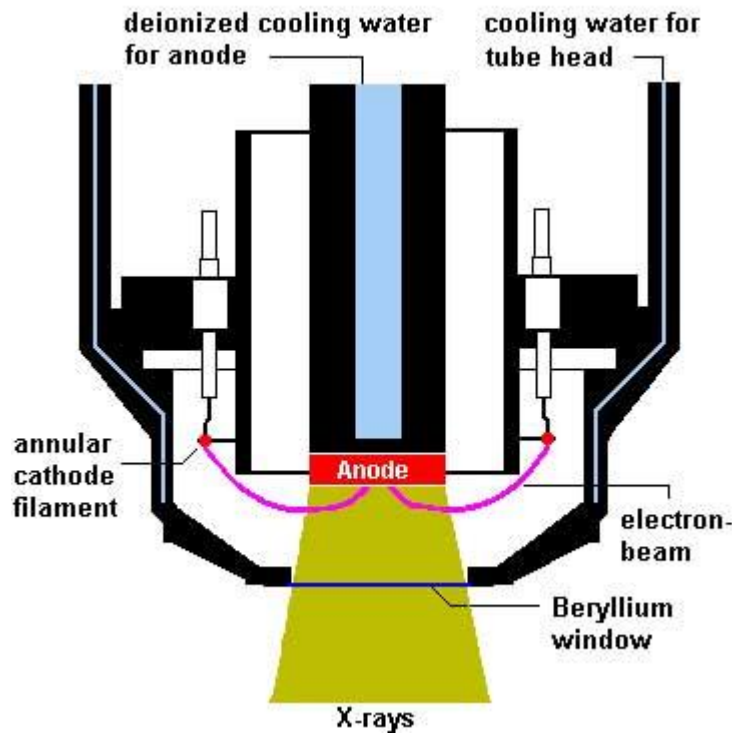
Rentgenka s čelním výstupem

Side Window X-Ray Tube

End Window X-Ray Tube

- **X-ray Tubes**

- **Voltage determines which elements can be excited.**
- **More power = lower detection limits**
- **Anode selection determines optimal source excitation (application specific).**

Další způsoby buzení

- **BUZENÍ RADIOIZOTOPY:**

- Radioizotopy produkují stabilní záření vhodné pro buzení středně těžkých a těžkých prvků.
- Dochází k přímému ozařování vzorku vysokoenergetickým zářením nebo e^- , které jsou produkovány při radioaktivním rozpadu příslušného radionuklidu.
- Jsou to rozměrově malé a levné zdroje bez nutnosti napájení.
- Technika ozařování terčů – když není k dispozici vhodný radionuklid; z terče se budí vhodné charakteristické záření.

- **BUZENÍ POLARIZOVANÝM ZÁŘENÍM:**

- Používá se pro snížení pozadí RFS spekter.
- Záření z rentgenky dopadá pod ostrým úhlem na odrazný polarizační filtr, ze kterého se odráží polarizované záření.

Radioisotopes

- While isotopes have fallen out of favor they are still useful for many gauging applications.

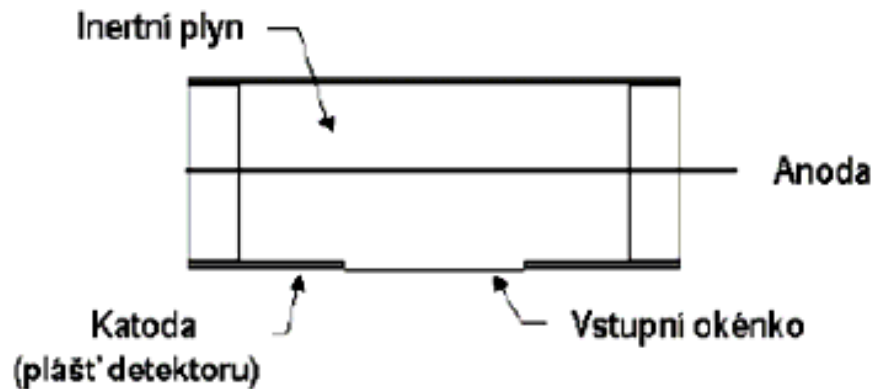
Isotope	Fe-55	Cm-244	Cd-109	Am-241	Co-57
Energy (keV)	5.9	14.3, 18.3	22, 88	59.5	122
Elements (K-lines)	Al – V	Ti-Br	Fe-Mo	Ru-Er	Ba - U
Elements (L-lines)	Br-I	I- Pb	Yb-Pu	None	none

DETEKTORY

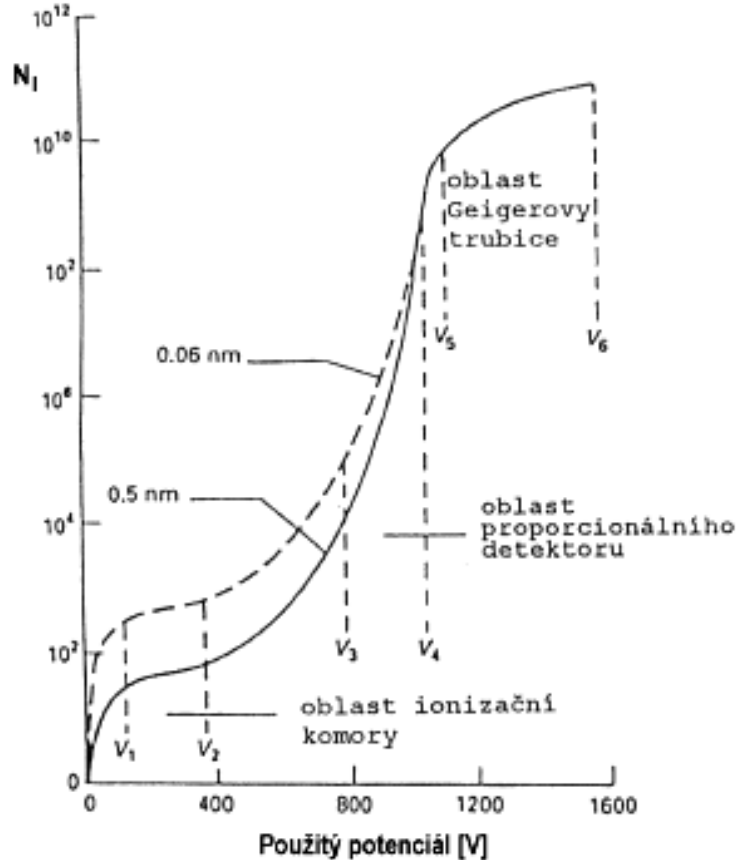
- Převádí dopadající fotony RTG záření na napěťové pulsy.
- 3 základní typy detektorů pro vlnově disperzní spektrometry:
  - plynově proporcionální,
  - polovodičové,
  - scintilační – monokrystal KI či NaI dotovaného TI (0,1 %), který je spojen s fotonásobičem.
- Polovodičové detektory pro energiově disperzní spektrometry

Plynově proporcionální detektor

- Plášť kovové komůrky je katodou a kovové vlákno má funkci anody. Detektor je naplněn nebo promýván inertním plynem (Ar, Kr, Xe), vstupní okénko je z Be či spec. plastu (Mylar) – pro detekci lehkých prvků s dlouhovlnným zářením, které by Be absorbovalo.
- Foton ionizuje atom plynu, vyražený e- přebírá E fotonu a ionizuje další atom. Počet vzniklých e odpovídá E dopadajícího fotonu

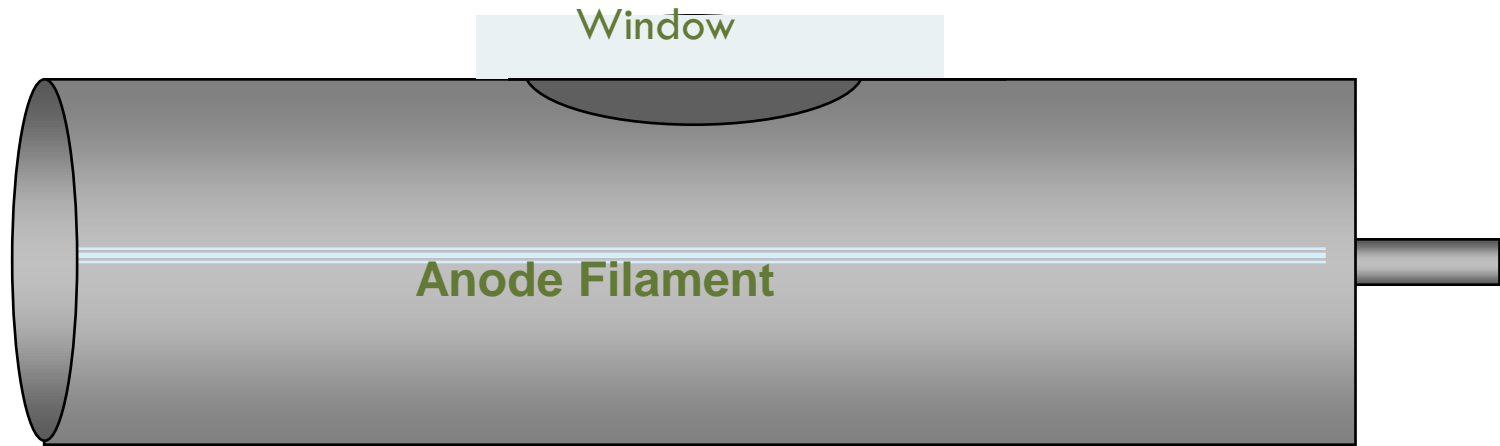
Plynově proporcionální detektor

Závislost ionizace plynu na velikosti vloženého napětí

- Počet vzniklých e^- odpovídá E dopadajícího fotonu.
- Podle vloženého napětí mezi elektrody se mění vlastnosti plynového detektoru z ionizační komory na proporcionální (**výsledné napětí e^- odpovídá E fotonu**) a na Geigerovu trubici.
- Mezi $V_1 - V_2$ dochází ke vzniku pouze primárních iontů; mezi V_3 a V_4 dochází se vzrůstem napětím k rapidnímu nárůstu počtu e^- - důsledek tvorby sekundárních iontů; mezi V_5 a V_6 vysoký počet produkovaných e^- neodpovídá E fotonu.

Proportional Counter

Fill Gases: Neon, Argon, Xenon, Krypton

Pressure: 0.5- 2 ATM

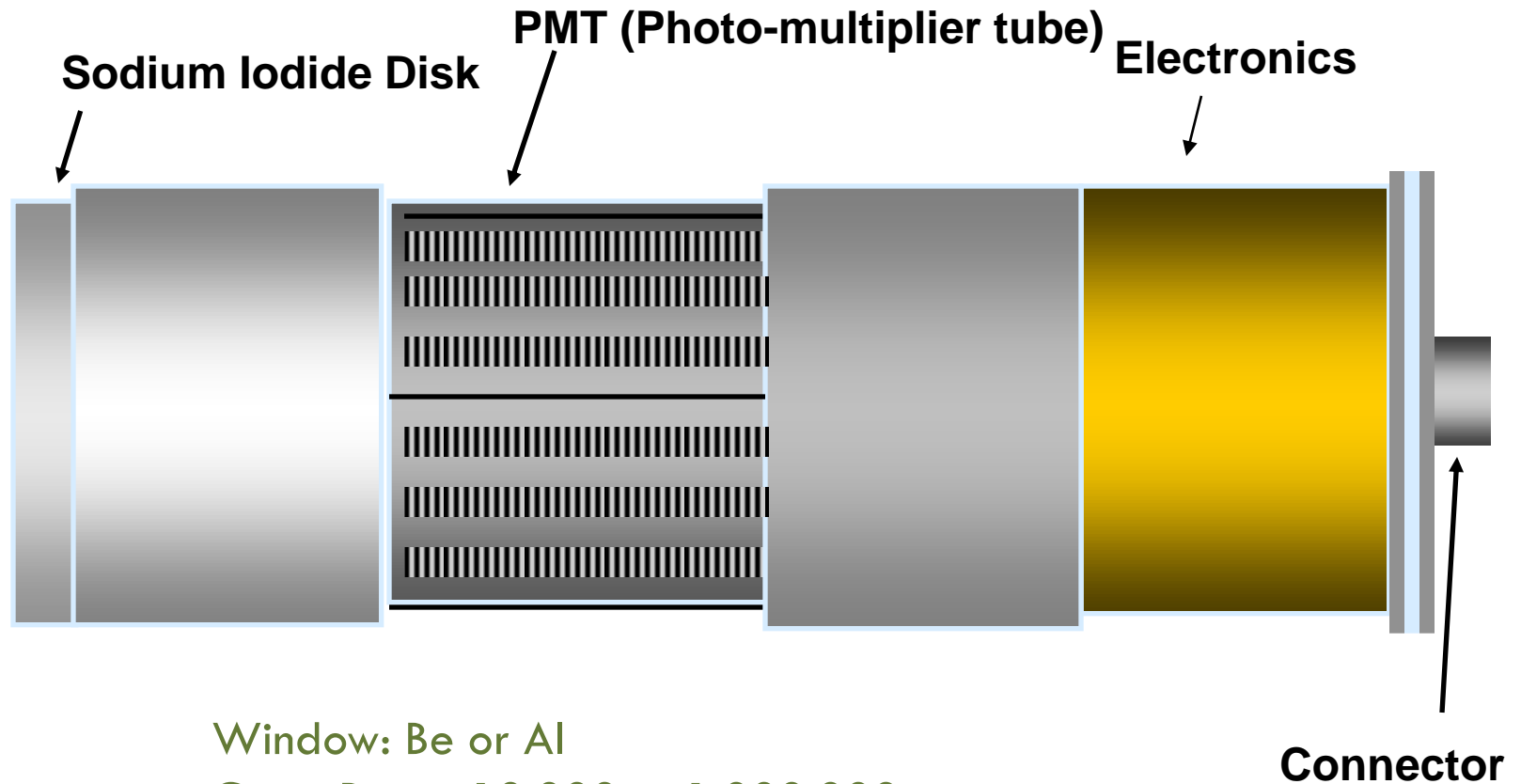
Windows: Be or Polymer

Sealed or Gas Flow Versions

Count Rates EDX: 10,000-40,000 cps WDX: 1,000,000+

Resolution: 500-1000+ eV

Scintillation Detector

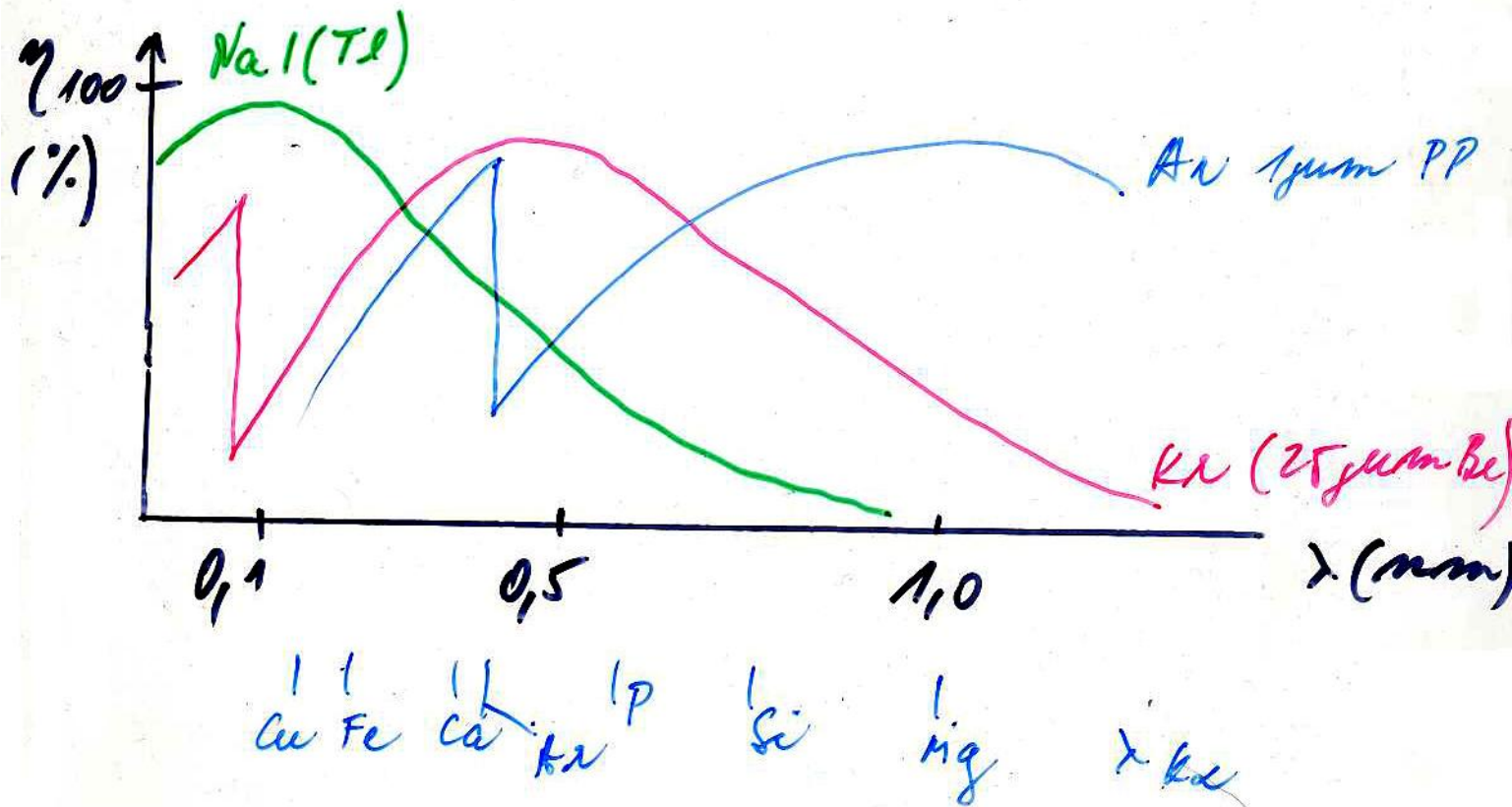

Window: Be or Al

Count Rates: 10,000 to 1,000,000+ cps

Resolution: >1000 eV

Účinnost detektorů – $f(\lambda)$

Polovodičový detektor

- Nejčastěji lithiem driftovaná křemenná dioda se vstupním Be okénkem neustále chlazená (obvykle kapalným N_2).
- Po dopadu RTG fotonu se vytvoří pár e^- - díra, jejichž počet je proporcionální E fotonu.
- Počet vzniklých e^- je vyšší než u zbývajících 2 typů detektoru a dosahuje lepšího rozlišení pro $Z > 10$.
- Vysoká rozlišovací schopnost jej předurčuje pro energiově disperzní spektrometry, kde je i monochromátorem.

Monochromatizace záření u vlnově disperzních přístrojů

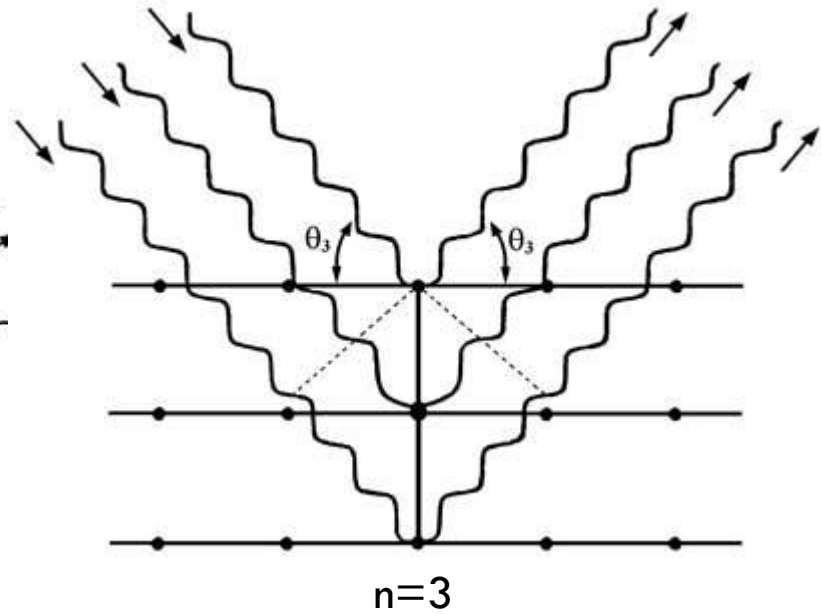
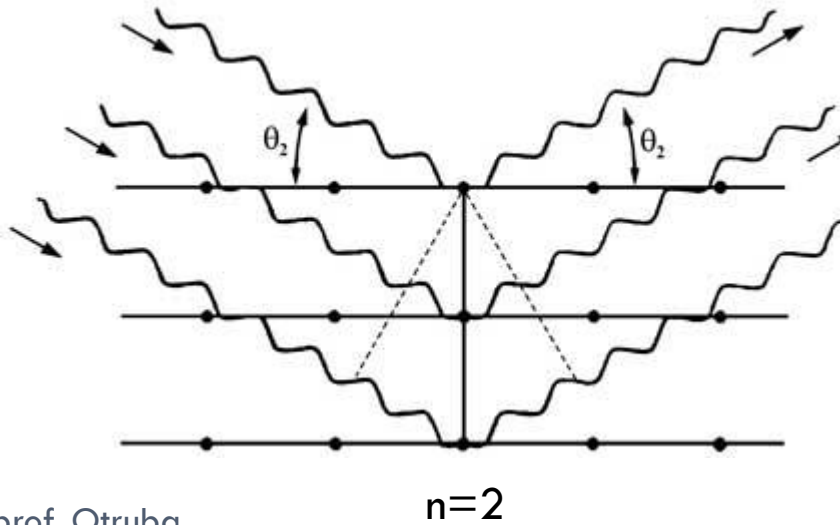
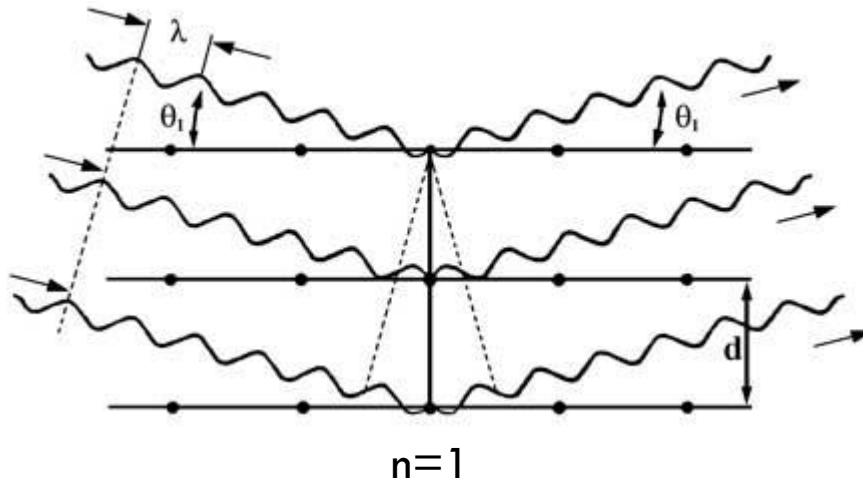
- Dosahuje se jí difrakcí na krystalu, protože λ RTG záření jsou srovnatelné s mezirovinnými vzdálenostmi krystalů.
- **Braggova rovnice: $2d\sin\theta = m\lambda$**
 θ je Braggův difrakční úhel, d mezirovinná vzdálenost, m řád reflexe
- Spektrální rozsah u RFS příliš velký $\Rightarrow$ používá se několik krystalů s různou d :
  - Přírodní monokrystaly: LiF, NaCl (pro krátké λ).
  - Pseudokrystaly – soli organických kyselin, např. EDDT – ethylen diamin ditartarát či ADP – dihydrogenfosforečnan amonný (pro dlouhé λ = záření lehkých prvků)
  - Pseudokrystaly vytvořené napařováním tenkých vrstev o přesné a volitelné tloušťce – libovolná mezirovinná vzdálenost

Řád spektra n

$$n\lambda = 2d \sin\vartheta$$

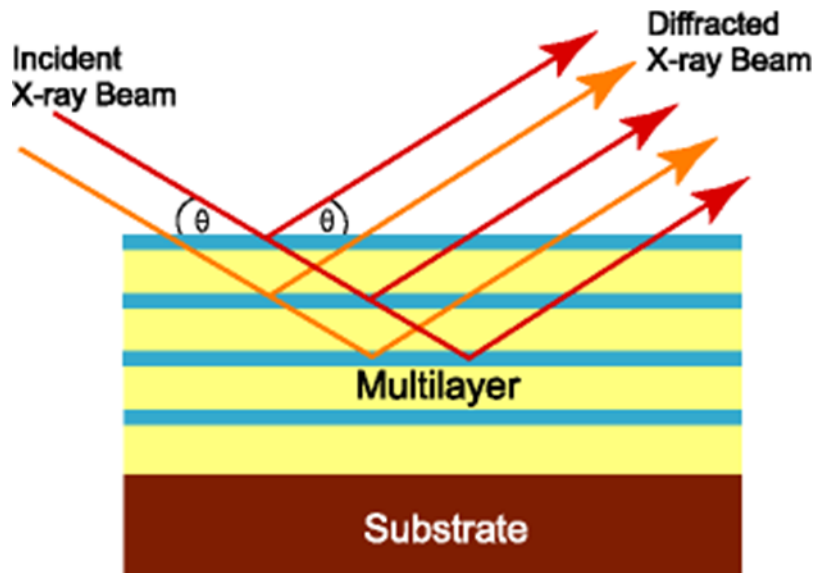
**Bragg's
equation**

n = 1, 2, 3, reflection
order
...

Multilayers

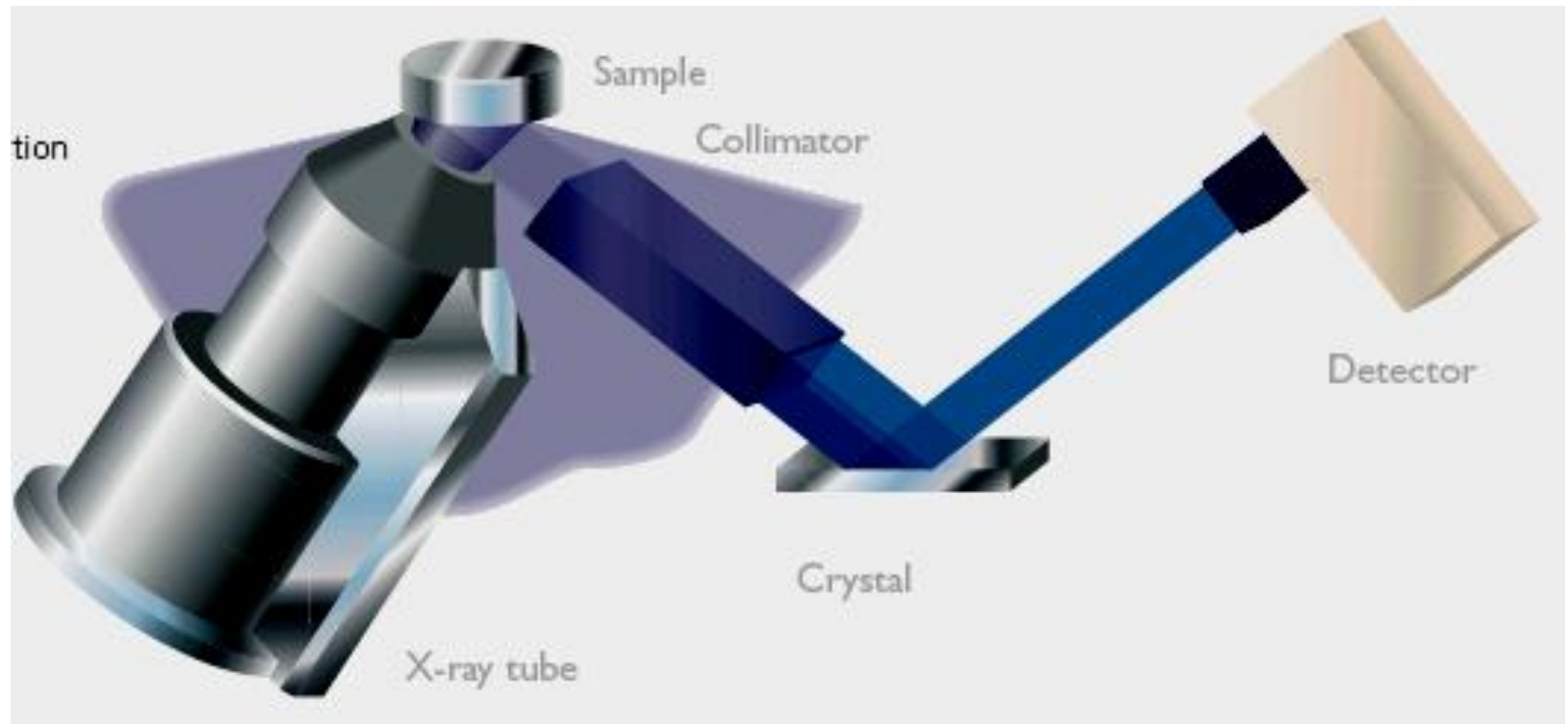
While the crystal spacing is based on the natural atomic spacing at a given orientation the multilayer uses a series of thin film layers of dissimilar elements to do the same thing.

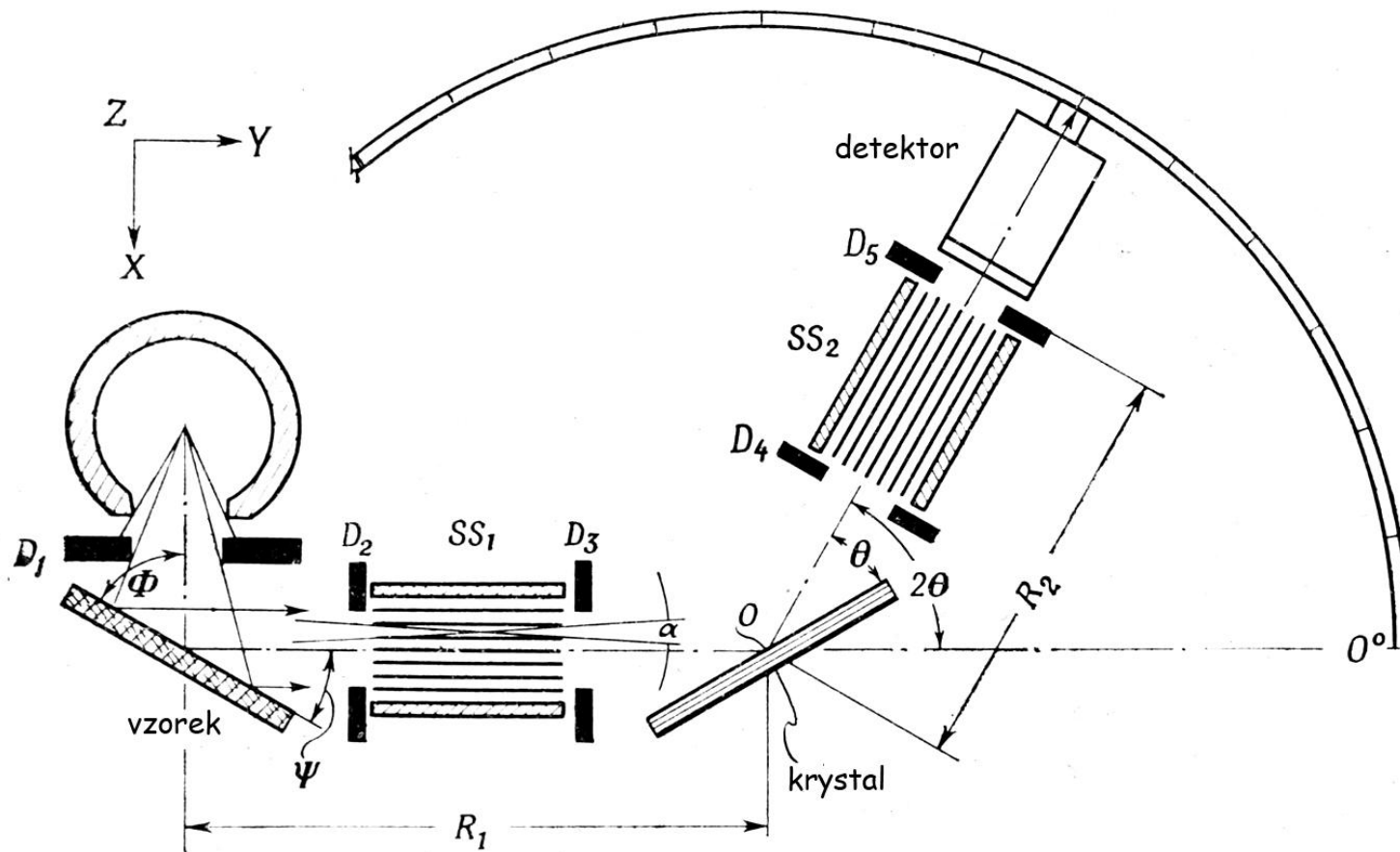
Modern multilayers are more efficient than crystals and can be optimized for specific elements.

Often used for low Z elements.

Princip vlnově disperzního spektrometru

Vlnově disperzní spektrometry s rovinným krystalem

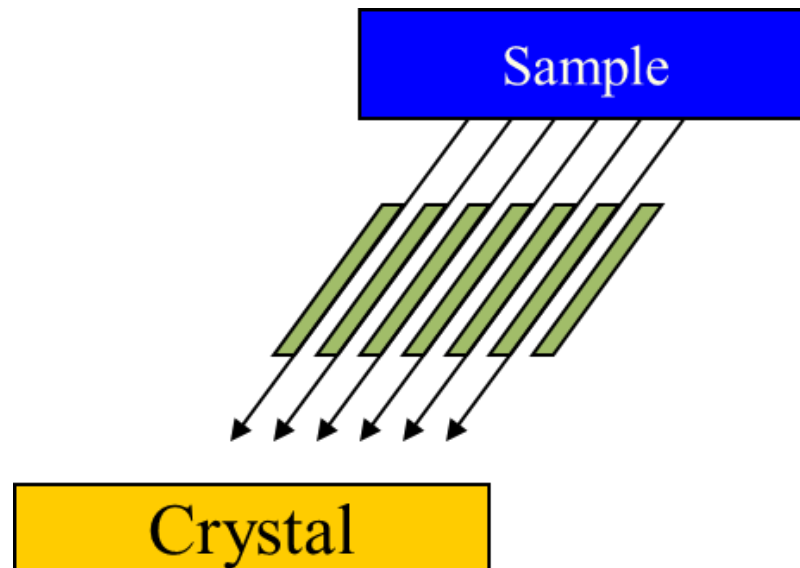

Zdroj – rentgenka, SS – Sollerovy clony (velké ztráty záření)

Detektory pro lehké prvky – plynově proporcionální, střední a těžké prvky - scintilační.

Soller Collimators

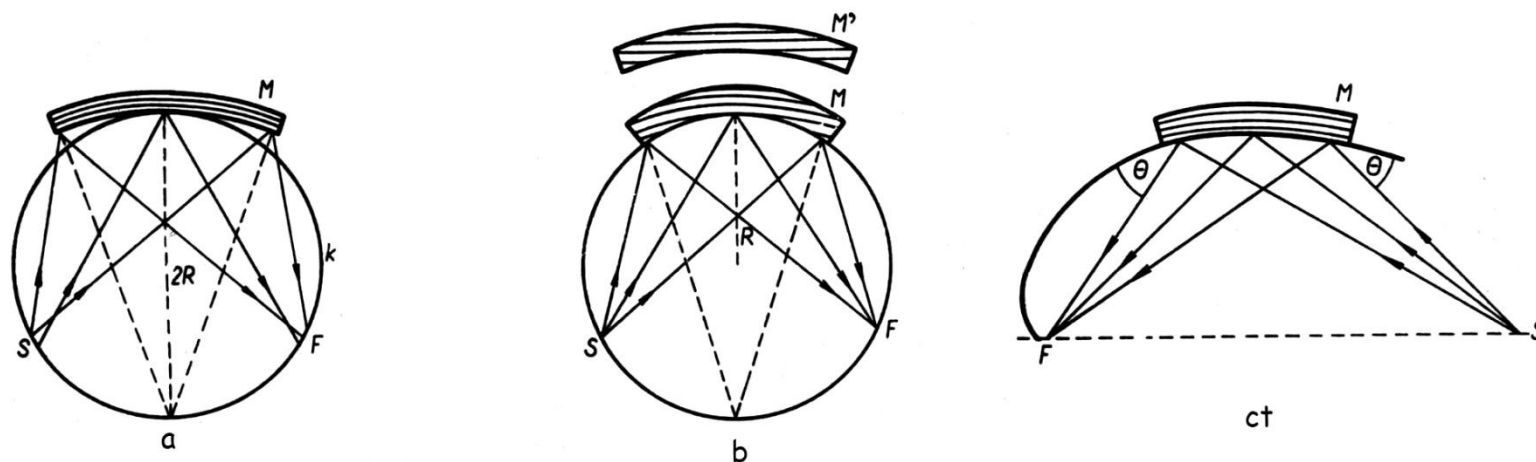
Soller and similar types of collimators are used to prevent beam divergence. They are used in WDXRF to restrict the angles that are allowed to strike the diffraction device, thus improving the effective resolution.

Vlnově disperzní spektrometry se zakřivenými krystaly

Ohnuté krystaly – fokusují záření na detektor (existuje několik uspořádání podle způsobu ohnutí a vybroušení krystalu)

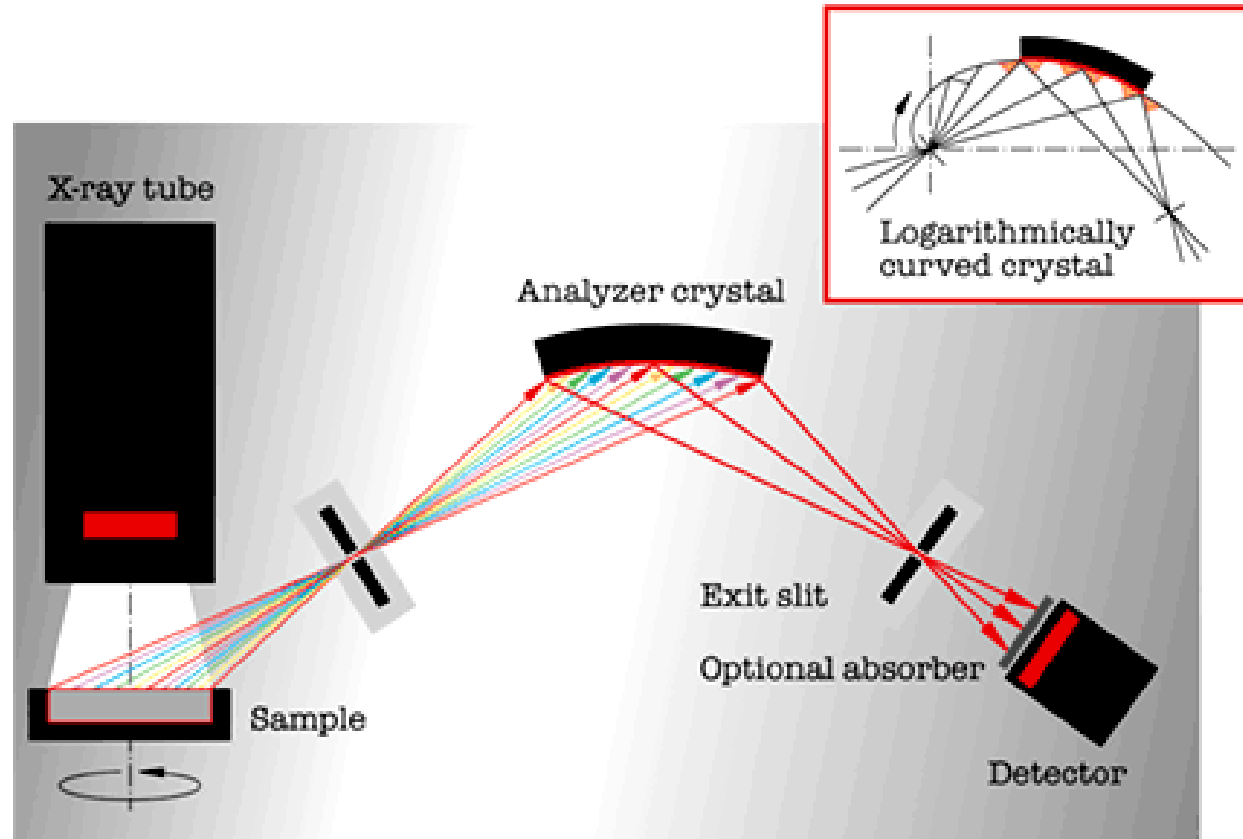
- a) Johanovo uspořádání: prvky na Rowlandově kružnici, ohnutí krystalu na $2R$.
- b) Johansonovo uspořádání: krystal vybroušen na $2R$ a ohnut na R .
- c) Logaritmická spirála

a- monochromátor Johannův, b - monochromátor Johansonův, c - monochromátor zakřivený podle logaritmické spirály (M - monochromátor, S - zdroj záření, F - průmět fokální linie)

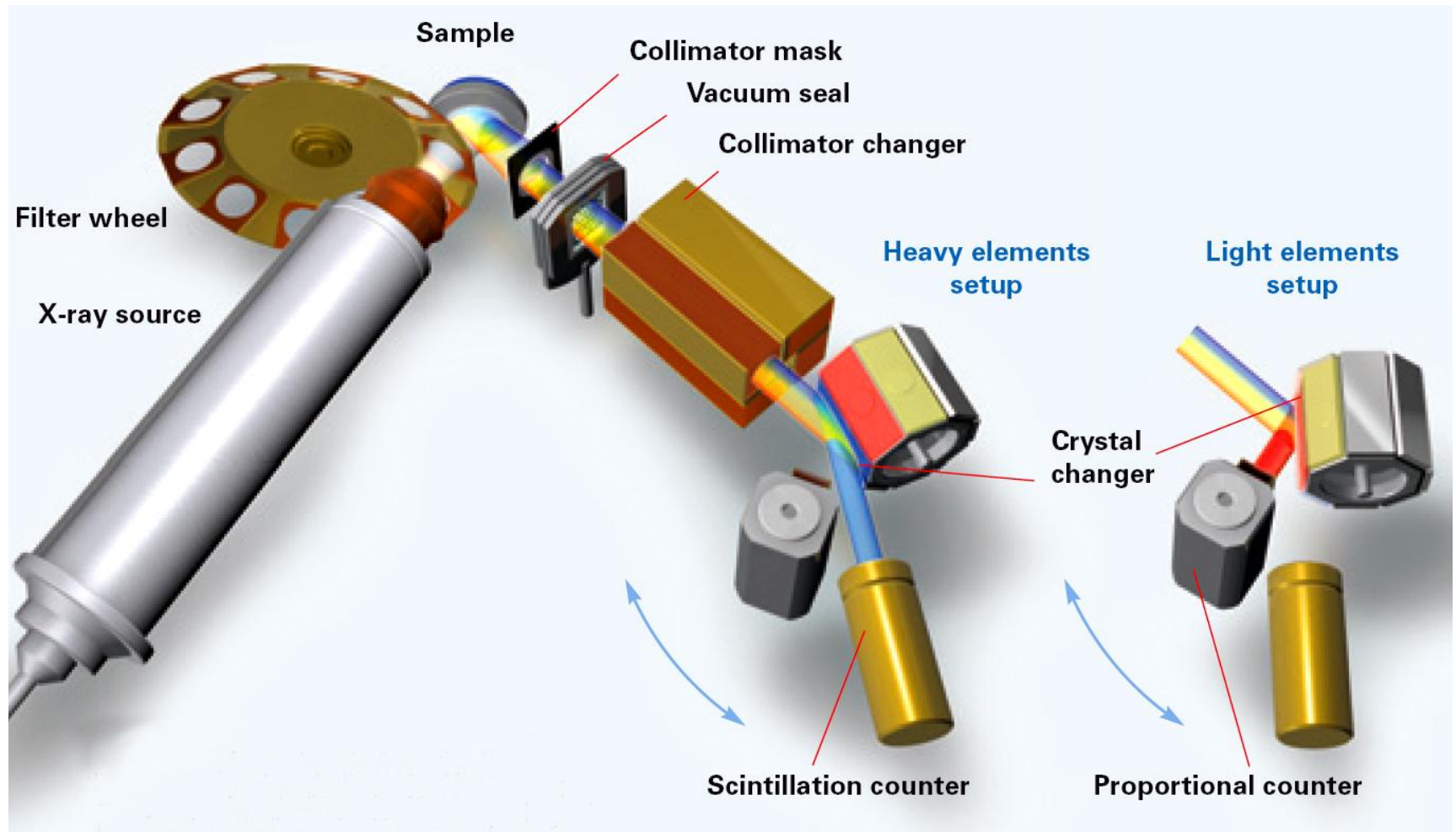
Monochromátor se zakřiveným krystalem

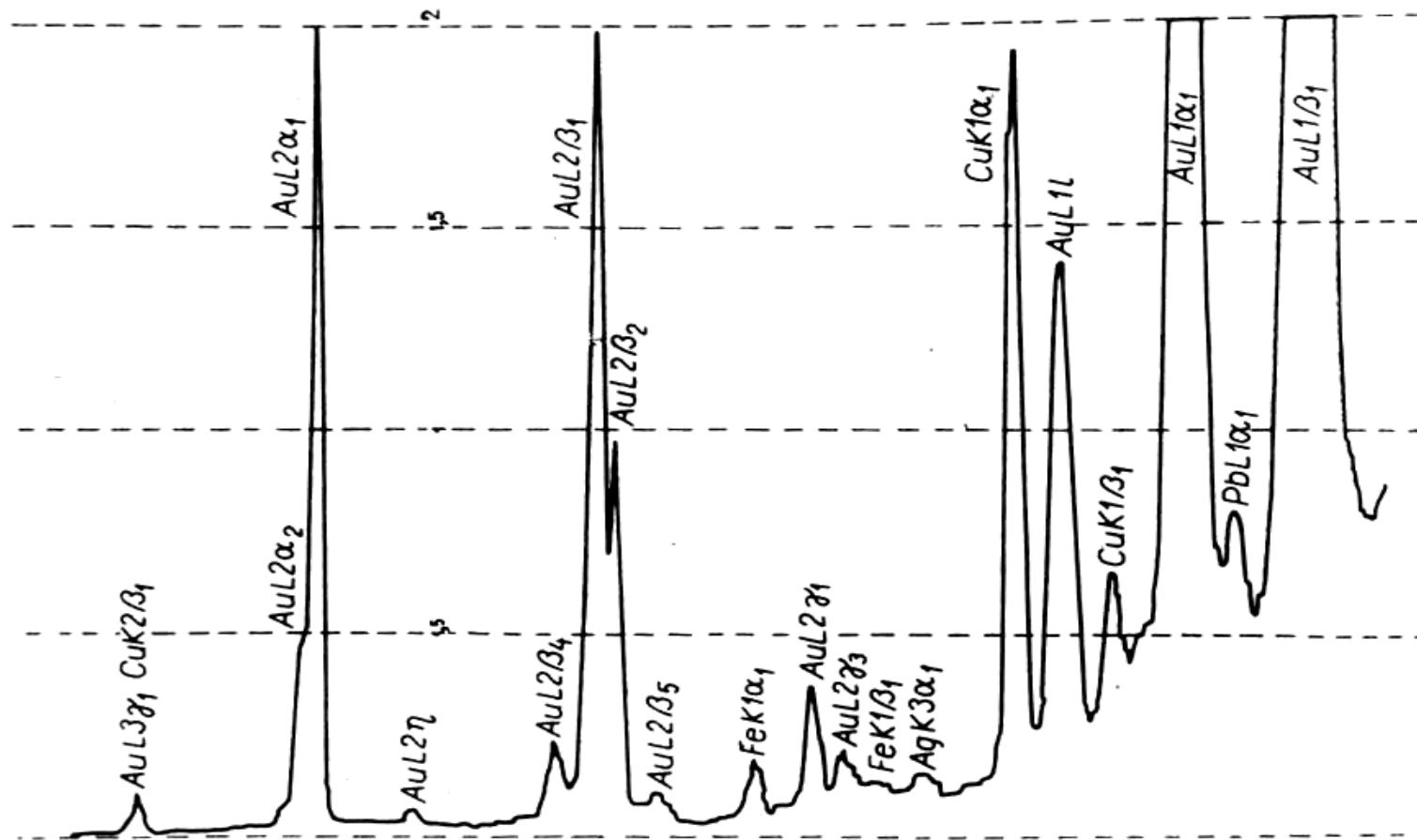
Uspořádání spektrometrů

- Obdobně jako u OES se i v RFS používají sekvenční a simultánní přístroje.
- **SEKVENČNÍ**: postupný záznam spektra, během měření se mění jednotlivé krystaly.
- **SIMULTÁNNÍ**: každý kanál představuje samotný monochromatizační systém, který je optimalizován pro zvolený prvek.
- Vlnově disperzní spektrometry mohou používat 2 detektory (scintilační pro těžké prvky a plynově proporcionální pro lehké), moderní přístroje umožňují analýzy od $Z = 5$.

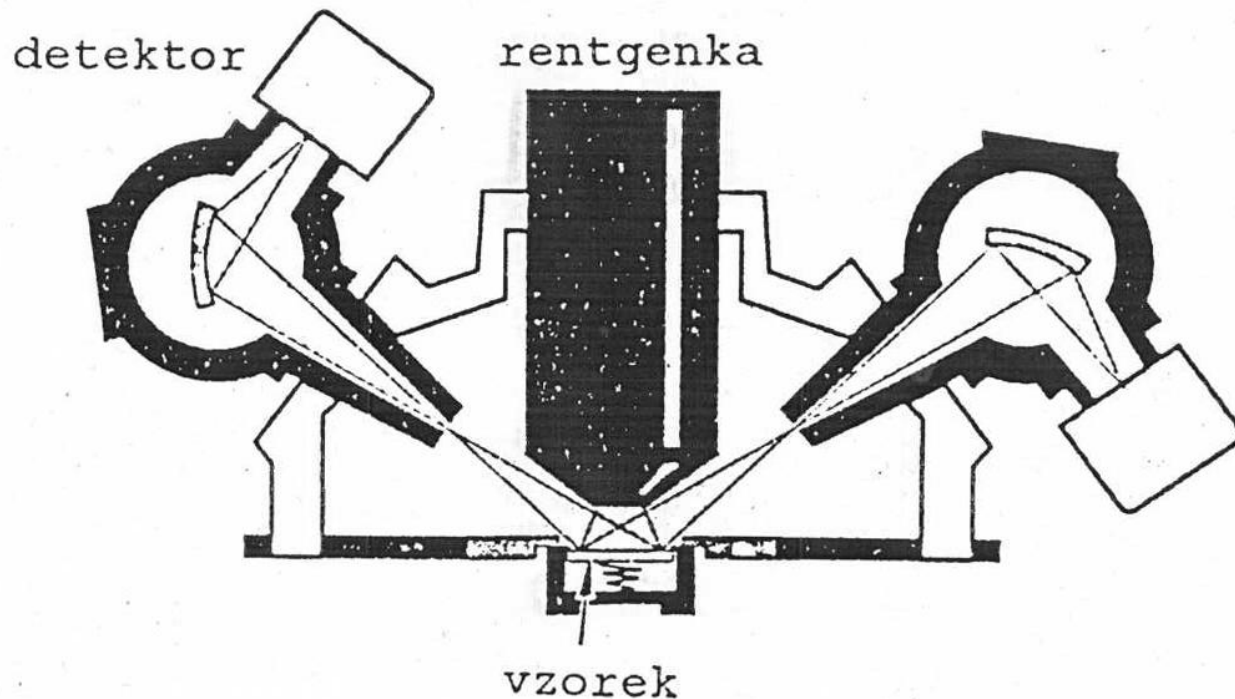
Vlnově disperzní RTG spektrometr

XRF zlatého prstenu (Egypt)

Simultánní vlnově-disperzní spektrometr Philips

Simultánní spektrometry jsou konstruovány tak, že každý kanál představuje samostatný kompletní spektrometr, obvykle s fokusujícími krystaly

Bruker S4 Pioneer

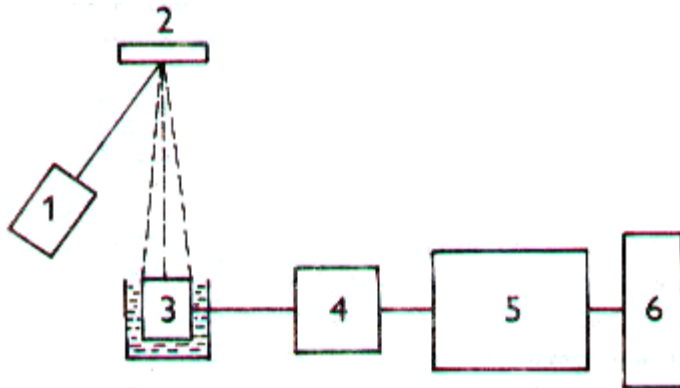
Technical Data	
Analysis range	Beryllium to Uranium
Concentration range	Concentrations from sub ppm to 100%
Sample form	Powder, solid, liquid, paste, coating, slurry, film, filter deposit, etc.
Sample size	Liquids, loose powders: up to 50 mL Solids: up to 51 mm (2") Ø , 47 mm (1.8") in height
Collimator	Automatic collimator changer (up to 4): 0.46° (default), 0.23° (default), 2°, 1°, 0.17°, 0.12°
Masks	high precision masks available 34mm (default), 28 mm, 23 mm, 18 mm, 8 mm
Analyzer crystals	Automatic crystal changer (up to 8) Included: XS-55, PET, LiF (200) Optional: XS-B, XS-C, XS-N, XS-PET-C, XS-CEM, LiF (220), LiF (420), ADP, Ge, TIAP, InSb
DynaMatch™	Linear intensity range more than 10 million cps
Vacuum pump	Integrated
Gas for analysis of liquids and loose powders	Helium or nitrogen, at reduced or normal atmospheric pressure
Excitation	End window Rh X-ray tube, 75 µm Be window 2.7 kW 60 kV max. 100 mA max.
Power requirements	208 V 60 Hz (1P/3P), 230 V 50/60 Hz (3P)
Compressed air	Not required
Detector gas	P10 gas (10 % methane, 90 % argon)
External cooling water	Cooling water Water consumption automatically regulated and minimized, short term interruptions are compensated
Dimensions (height x width x depth)	131 cm x 84 cm x 99 cm 51.6" x 33.1" x 39" 450 kg
Quality & safety	DIN EN ISO 9001:2000 CE certified Fully radiation protected system (BfS)

Klasický vlnově disperzní XRF spektrometr

Energiově disperzní spektrometry

- Funkci monochromátoru přebírá detektor, do nějž dopadají fotony vybuzeného záření všech prvků současně.
- Detektor produkuje napěťové impulsy, jejichž E je úměrná E fotonů, impulsy zpracovává multikanálový analyzátor (MCA s 1024-4096 kanály).
- Energetické spektrum: závislost četnosti impulsů na jednotlivých kanálech. Poloha kanálu = λ , četnost impulsů = intenzita (koncentrace).

1 – zdroj; 2 – vzorek; 3 – polovodičový detektor; 4 – zesilovač; 5 – multikanálový analyzátor impulsů; 6 – záznam spektra

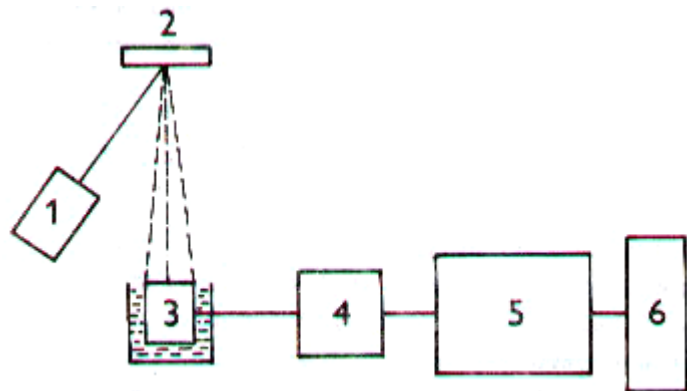

Energiově disperzní spektrometry

- Vždy získáváme kompletní RFS spektrum, což je výhoda energiově disperzních spektrometrů !
- Dvě základní kategorie: buzení rentgenkou a buzení radionuklidy.
  - Radionuklidové přístroje mohou být přenosné spektrometry bez vakuového systému; zdroj a detektor jsou blízko vzorku $\Rightarrow$ minimální ztráty záření.
- Běžné přístroje mají nižší citlivost a výrazně horší rozlišovací schopnost než přístroje vlnově disperzní

Energiově disperzní spektrometry (EDXRF – Energy-Dispersive XRF)

- Funkci monochromátoru přebírá detektor, do něž dopadají fotony vybuzeného záření všech prvků současně.
- Detektor produkuje napěťové impulsy, jejichž velikost je úměrná E fotonů, impulsy zpracovává multikanálový analyzátor (MCA s 1024-4096 kanály).
- Energetické spektrum: závislost četnosti impulsů na jednotlivých kanálech. Poloha kanálu = λ , četnost impulsů = intenzita (koncentrace).

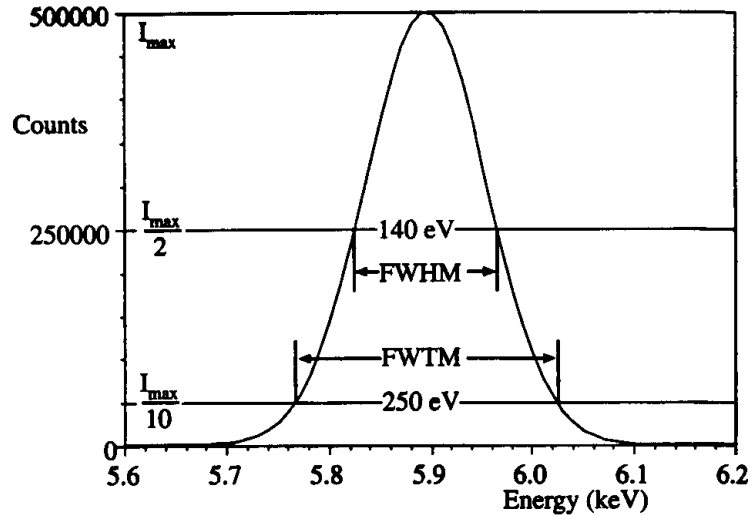

1 – zdroj; 2 – vzorek; 3 – polovodičový detektor; 4 – zesilovač; 5 – multikanálový analyzátor impulsů; 6 – záznam spektra

Polovodičový detektor

- Nejčastěji lithiem driftovaná křemenná dioda se vstupním Be okénkem neustále chlazená (obvykle kapalným N_2).
- Po dopadu RTG fotonu se vytvoří pár e^- - díra, jejichž počet je proporcionální E fotonu.
- Počet vzniklých e^- je vyšší než u zbývajících dvou typů detektoru a dosahuje lepšího rozlišení pro $Z > 10$.
- Vysoká rozlišovací schopnost jej předurčuje pro energiově disperzní spektrometry, kde je i monochromátorem.

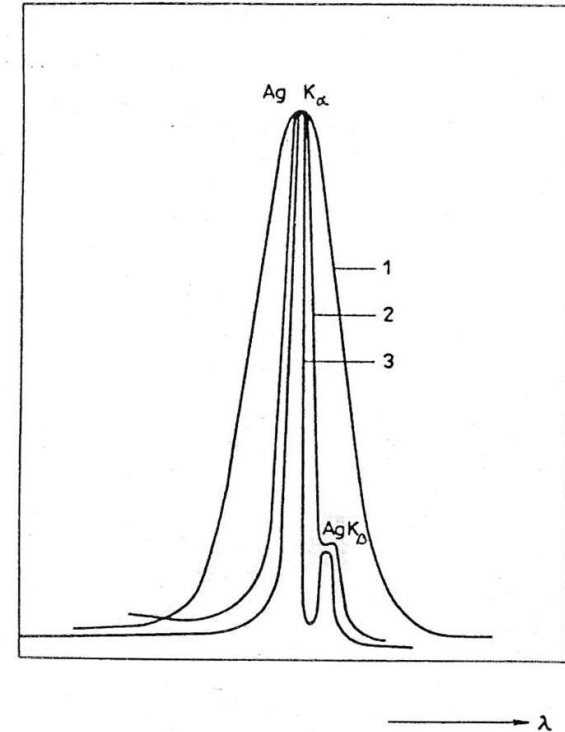
Rozlišovací schopnost detektoru

Mn K_{α} čára měřená na 5,9 keV při intenzitě 1000 cps

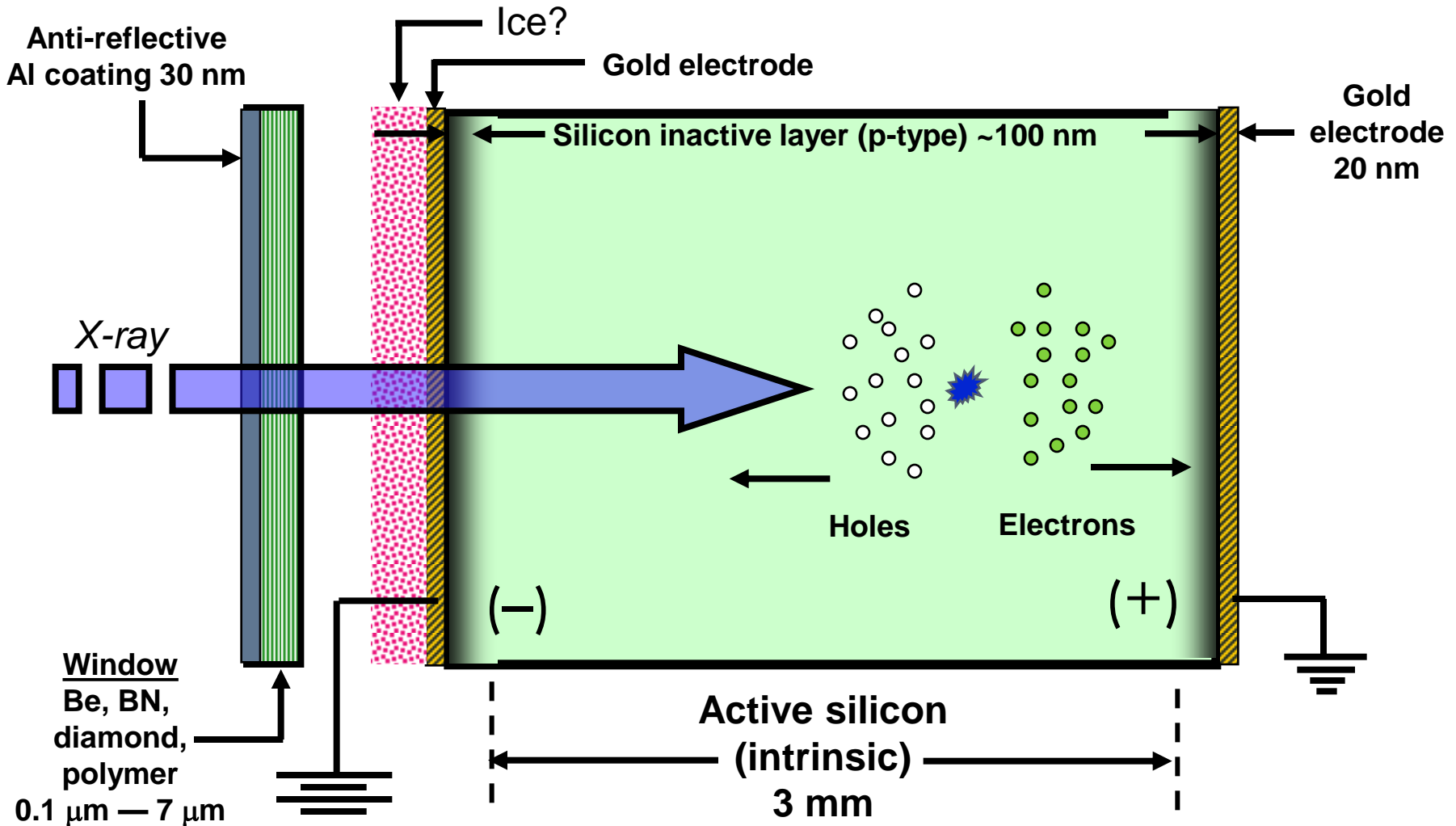
Přirozená šířka čáry $\sim 2,3$ eV (Mn K_{α})

Měřený pík se rozšiřuje statistickou distribucí tvorby páru elektron-díra a elektronickým šumem

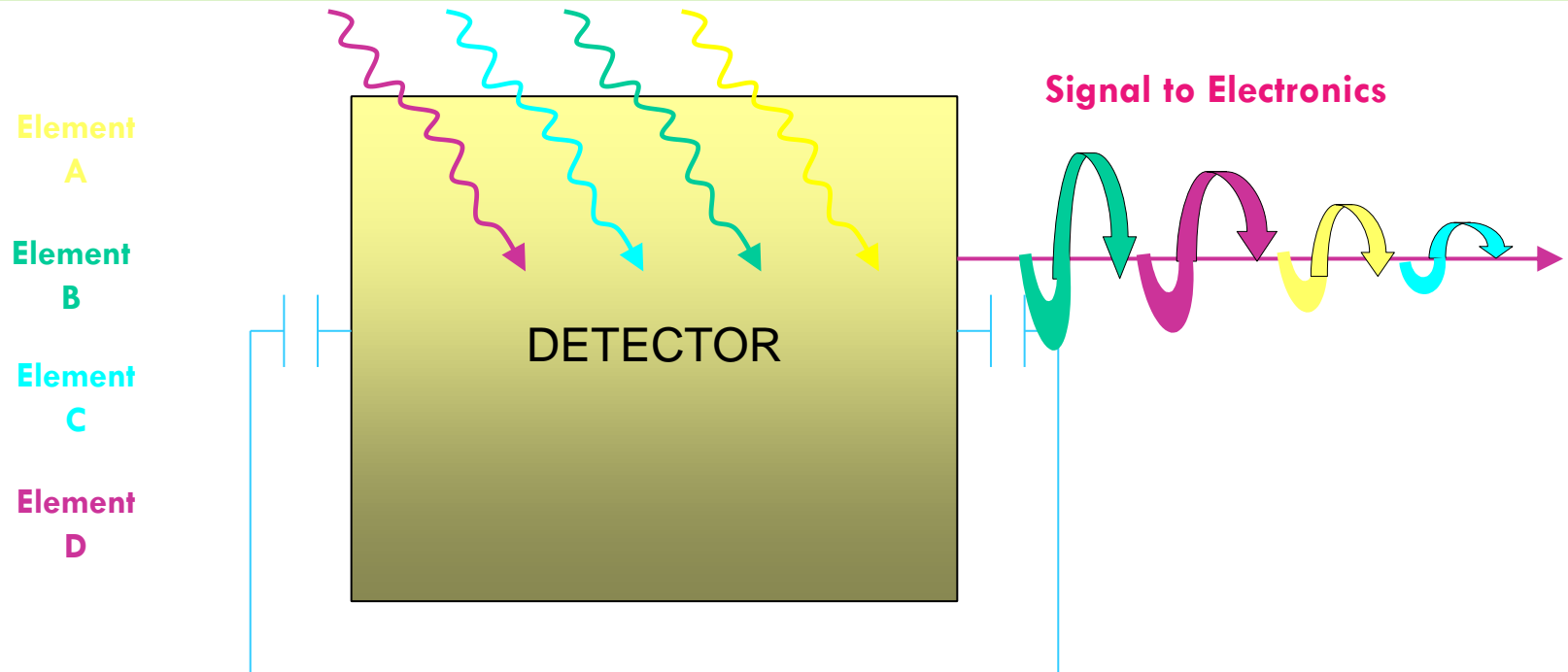
Srovnání rozlišovací schopnosti detektorů pro dvojici čar Ag K_{α} a Ag K_{β}
1 - scintilační, 2 - plynový proporcionální (Xe),
3 - Si(Li) detektor

Details of Si(Li) Crystal

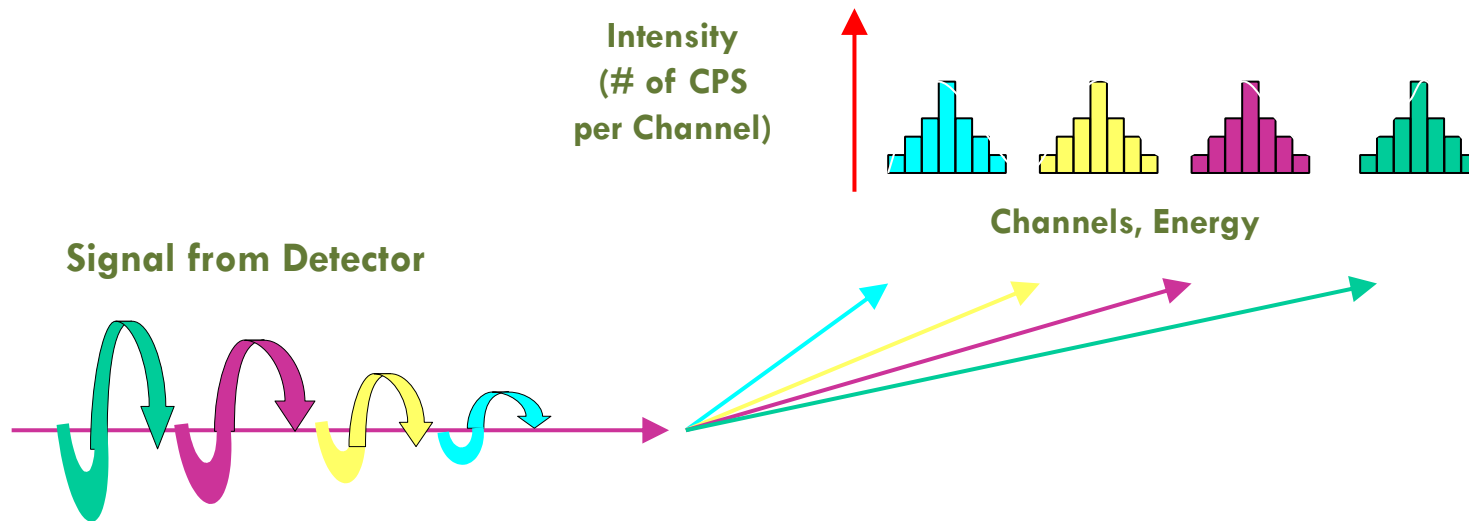
Energy Dispersive Electronics

Fluorescence generates a current in the detector. In a detector intended for energy dispersive XRF, the height of the pulse produced is proportional to the energy of the respective incoming X-ray.

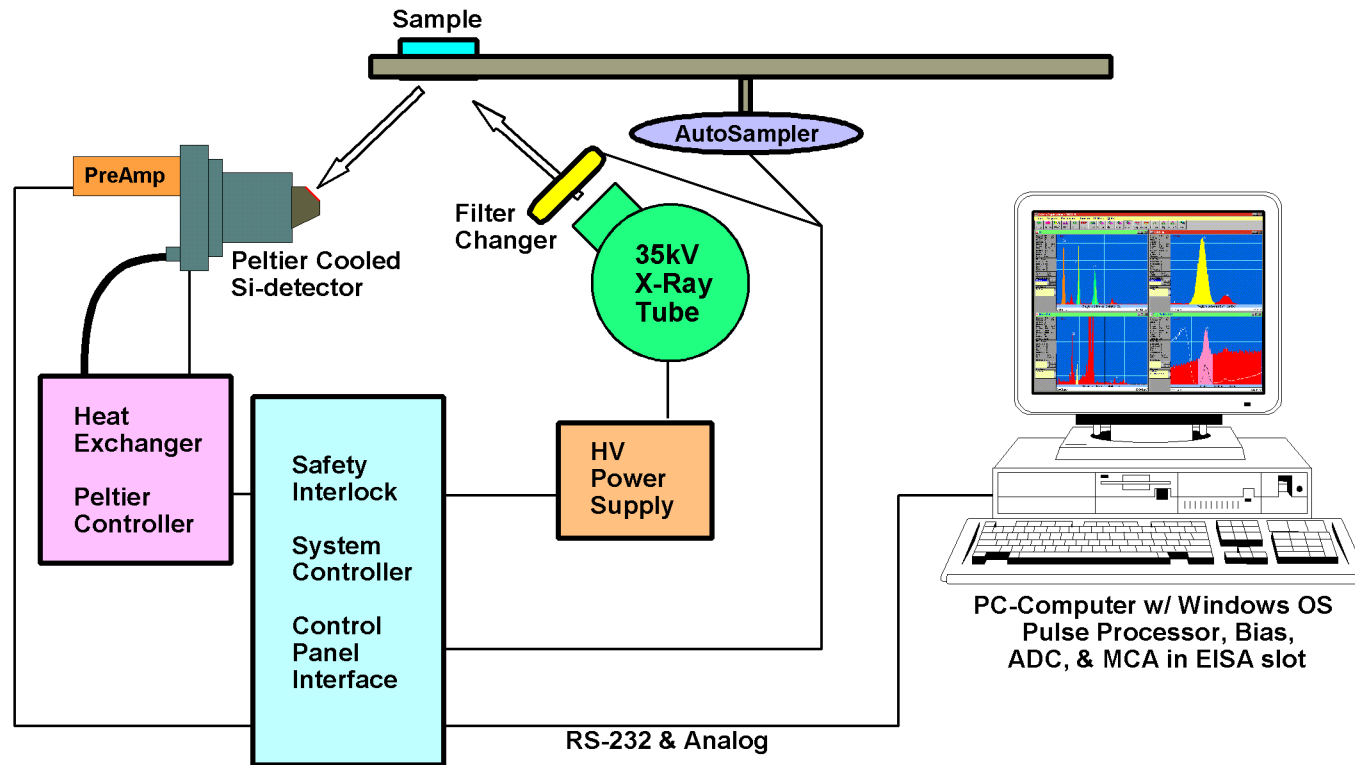

Multi-Channel Analyser

- Detector current pulses are translated into counts (counts per second, “CPS”).
- Pulses are segregated into channels according to energy via the MCA (Multi-Channel Analyser).

Typical PIN Detector Instrument

This configuration is most commonly used in higher end benchtop EDXRF Instruments.

Zpracování naměřených dat (spekter)

- **Kvalitativní analýza:** identifikace λ charakteristických linií, dnes softwarová záležitost. Případné překryvy se řeší matematickými korekcemi.
- **Kvantitativní analýza:** zahrnuje vyhodnocení intenzity čáry a přepočet intenzity na koncentraci pomocí absolutní metody nebo metody využívající standardů.
  - **Metody využívající standardů** – obvykle postupy založené na matematických korekcích; nejprve se měří sada standardů o známém složení a vzniklé analytické křivky se uloží v paměti software pro pozdější měření.
  - **Absolutní metody** řeší přepočet intenzit na koncentraci pouze matematicky bez použití kalibračních standardů, základní výpočet využívá metodu fundamentálních parametrů. Používají se zejména u energiově disperzních spektrometrů, kde máme vždy k dispozici celé spektrum vzorku.

Typy analyzovaných vzorků

- RFS umožňuje nedestruktivní analýzu vzorků všech skupenství v koncentracích analytu od jednotek ppm do 100 %.
- Přesnost výsledků závisí na kvalitě úpravy vzorku (broušení, mletí, ...), která je velmi důležitá.
- **Pevné vzorky** (hlavní uplatnění) – dokonalé vybroušení.
- **Práškové materiály**: mletí na malá zrna a lisování do tablet; tavení do boraxových perel.
- **Kapalné vzorky** – bezproblémová analýza i obtížně rozložitelné organické kapaliny (oleje).
- **Analýza vzdušných aerosolů** – odběr na vhodný filtr a následná analýza filtru.

Interference – vlivy matrice

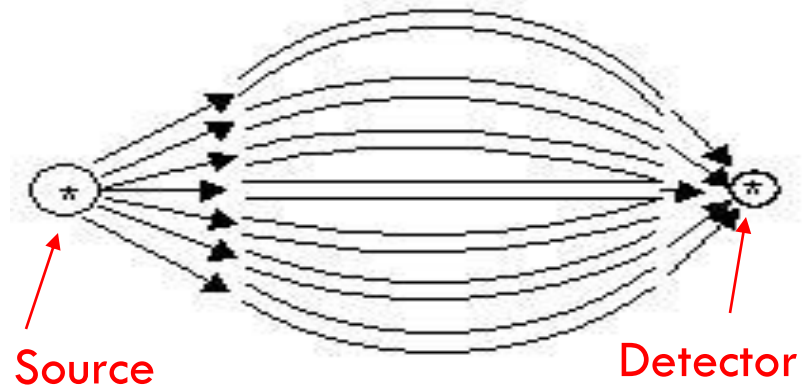
- Vliv fyzikálního stavu látky – skupenství, velikost částic, ...
⇒ obvykle lze odstranit vhodně volenou technikou úpravy vzorku.
- Vliv chemického složení: přítomnost dalšího prvku ve vzorku
- může ovlivnit intenzitu záření analyzovaného prvku – **absorpčně-přibuzovací efekty**, pod které zahrnujeme:
  - Primární absorpci = absorpci budícího záření prvkem matrice.
  - Sekundární absorpci = absorpci měřeného sekundárního záření prvkem matrice.
  - Přibuzování = buzení analyzovaného prvku zářením prvku matrice.
- Dominantním procesem je sekundární absorpce, největší intenzitu má, pokud je rozdíl $\Delta Z = 2$ pro těžké prvky a $\Delta Z = 1$ pro lehké prvky.

Mobilní rtg fluorescenční spektrometrie

- Tato neinvazivní metoda prvkové analýzy se v posledních asi deseti letech zvolna mění ze zajímavého nápadu na perspektivní postup a přesouvá se proto z laboratoří do muzeí a ateliérů. V praxi je takřka lhostejné, zda zdrojem primárního rtg záření je radioaktivní zářič nebo rentgenka, hlavním omezením je práce „na vzduchu“, takže lze identifikovat prvky zhruba těžší než Ca až Ti s citlivostí cca několik % (těžší prvky mají menší mez detekce) z hloubky několika setin nebo desetin mm (organický materiál je prozářen do mnohem větší hloubky než třeba anorganický pigment nebo kov). V jednoduchých případech stačí semikvantitativní nebo kvalitativní prvková analýza k identifikaci pigmentů před případným vzorkováním, je-li tedy vzorkování vůbec povoleno.

Focusing Optics

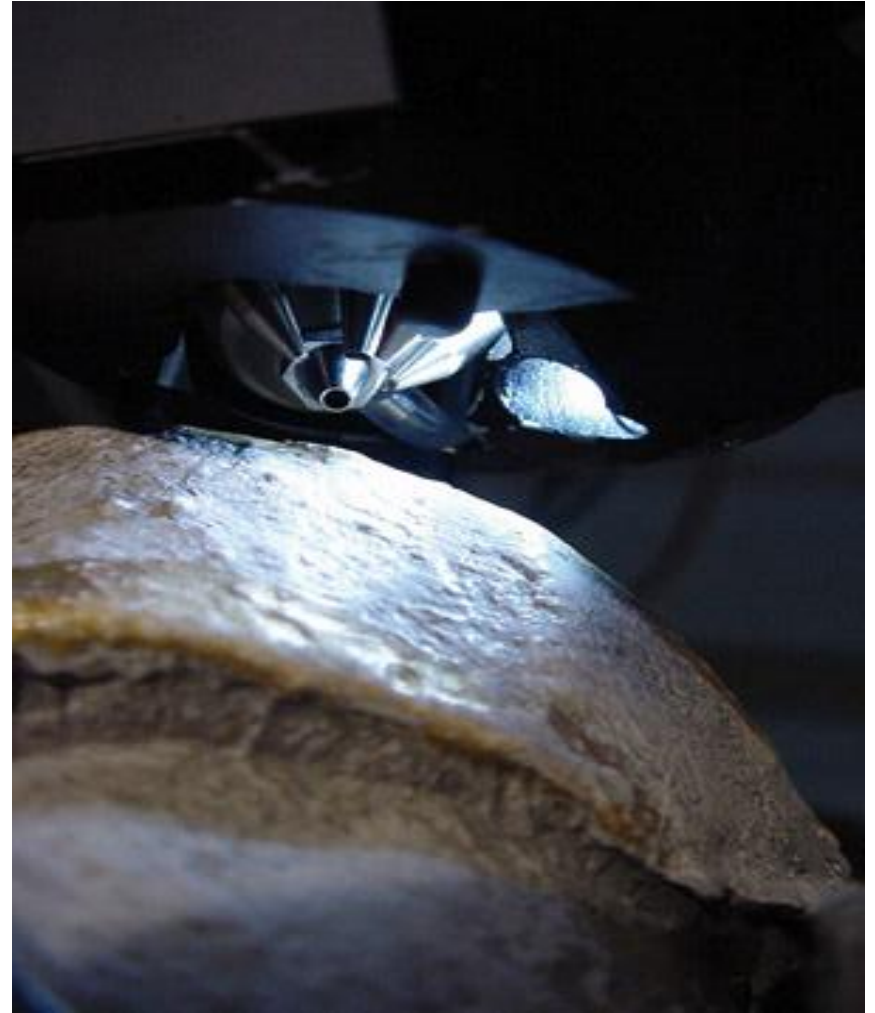
- Because simple collimation blocks unwanted x-rays it is a highly inefficient method. Focusing optics like polycapillary devices and other Kumakhov lens devices were developed so that the beam could be redirected and focused on a small spot. Less than 75 μm spot sizes are regularly achieved.

Rentgenfluorescenční spektrometr ARTAX 400

- **mobilní**
- **rtg lampa**
  - 50 kV, 50 W
  - Mo anoda
  - chlazení vzduchem
  - snadno vyměnitelná
- **kolimace rtg svazku 0,2 – 1,5 mm**
- **rozsah analyzovaných prvků: Na...U**
- **detektor XFlash Si drift (ED)**
  - termoelektrické chlazení (Peltier)
  - rozlišení < 165 eV (Mn-K α @ 100kcps)
  - detekční limit: Co: < 20 ppm, jinak cca 0,01%

Bruker Artax

XRF aplikace

Gottingen Barfuser

Oltářní obraz (1424) s aplikací
kovových folií

XRF analýza

- Tenké vrstvy zlata a stříbra přibližně 1 μm tlusté byly analyzovány jednobodovým měřením s rengenkou s W anodou a 0.65 mm kolimátorem. Byly charakterizovány vrstvy z čistého stříbra, 23 1/2 karátové "Rosenobelgold" a historické druhy zlata jako zelené zlato (30% Cu) a "Zwischgold" (Ag a Au vrstvy tepané dohromady).

XRF aplikace

- Duběnkové inkousty v rukopisech: Tenké vrstvy inkoustu na papíře, jsou velmi nehomogenní a neumožňují reprodukovatelné bodové měření. Proto se používá skenování po řádcích, každý bod řádku s 10 měřeními byly následně integrovány pro získání průměrného obsahu prvku (železa v duběnkovém inkoustu). Buzení rentgenkou s Mo anodou a polykapilárním RTG objektivem.
- Paralelně stanovené obsahy stopových prvků, jako Zn, Cu a Mn, sloužily k určení původu rukopisu a jeho chronologickému zařazení.

Přenosné ED XRF spektrometry

- Nejnovější modely miniaturizovaných rentgenek se vyznačují rozměry menšími než 1 cm, max. napětím až 50 kV a účinnostmi přesahující 80%
- do oblasti přenosných zařízení pronikly nové typy peltierovsky chlazených polovodičových detektorů. V předchozích letech se ojediněle objevovaly spektrometry s detektory na bázi CdZnTe, Hgl₂
- v současné době se převážně používají různé typy SiPIN detektorů, není ale již výjimkou i použití SDD (Silicon Drift Chamber Detector) nebo QDD (Quantum Dots Detektor)

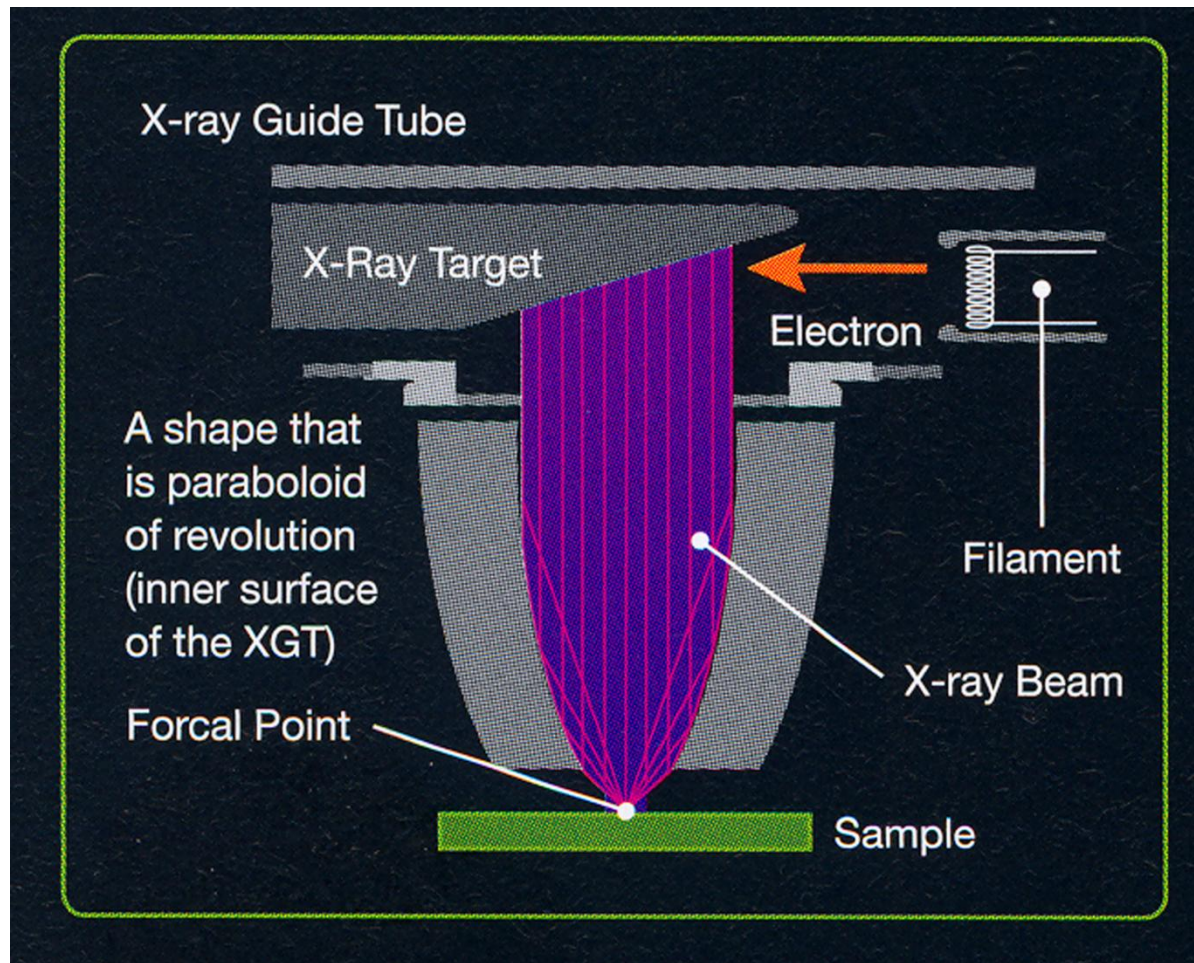
Miniaturizovaná „End Window“ rentgenka včetně vysokonapěťového zdroje

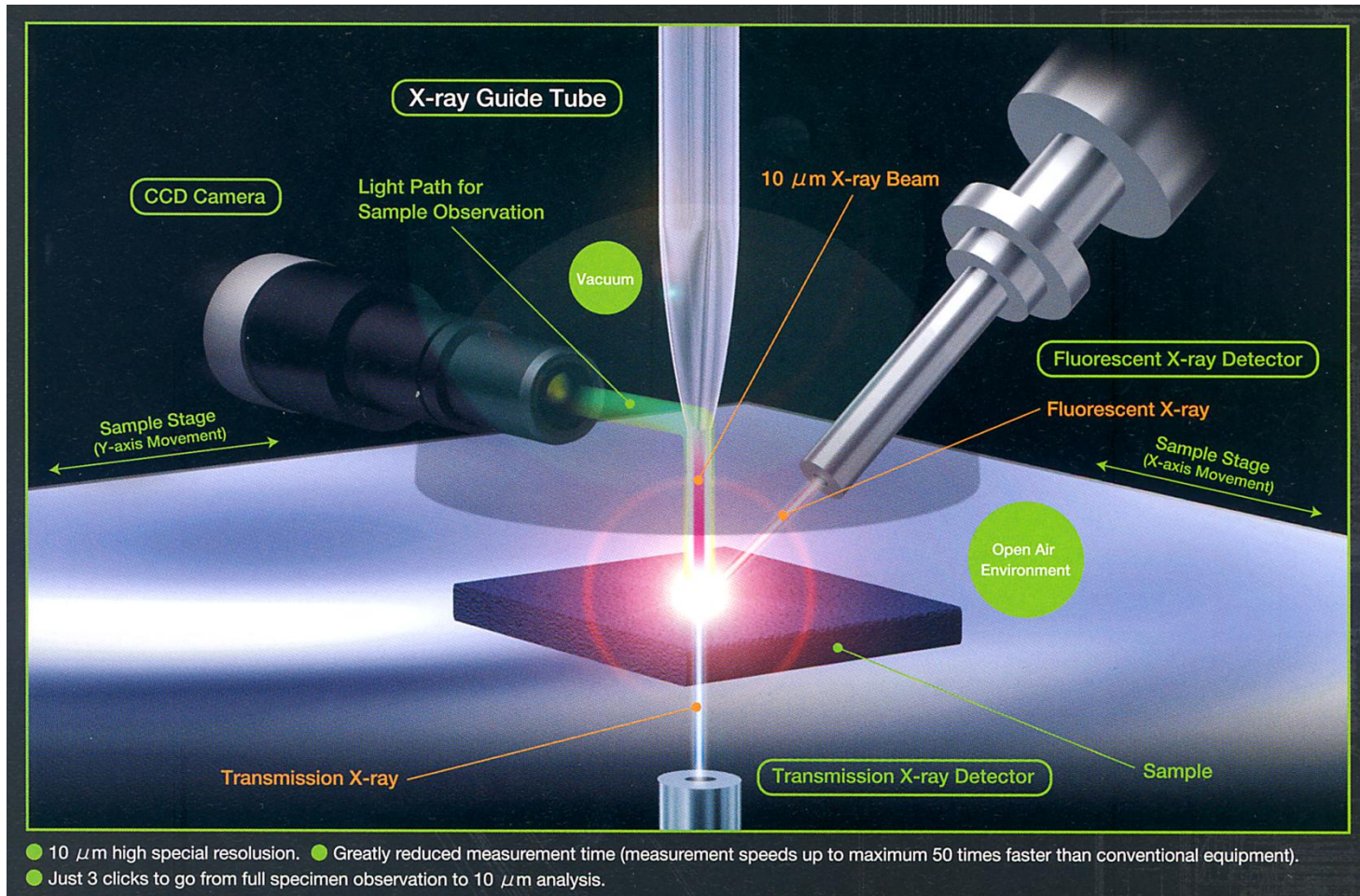
prof. Otruba

Module	S1 SORTER
Weight	2 kg (4.49 lbs) with batteries, 1.77kg (3.9 lbs) base weight
Dimensions	30cm(L) x 10cm(W) x 28cm(H)
Excitation Source	X-ray tube with Ag target; max voltage 40 kV
Detector	SiPIN diode
Operating Software	Microsoft® Windows Mobile™ 5.0 for Pocket PC Bruker AXS proprietary software
Power	2 rechargeable Li-ion batteries
Display	240 x 320; 65,536 colors; back lit; touch screen
Standard Alloy Calibrations	Tool Steel, Stainless Steel, Carbon and Low Alloy Steels, Cobalt, Nickel and Copper Alloys Optional Fundamental Parameters Calibration available
Data Transfer	ActiveSync via USB or wireless Bluetooth; Memory Card
Data Storage	256 MB standard PDA memory, 512 MB Memory Card allows for storage of thousands of spectra and millions of results; larger memory cards available
Hot Surface	Measure samples at temperatures up to 500°C
Security	Password protected, No sample (backscatter) shutoff
Environmental Range	-10°C to 50°C
Languages Support	English, Chinese, Korean, Japanese, Russian, German, Italian, French, Dutch, Polish, Spanish, Spanish (Mexican)
Certification	CE; cTUVus CSA

Princip XRF mikroskopie

XRF mikroskop

XRF mikroskopie aplikace

The XGT-5000.
It is you who brings it to its full potential.

Au

Hg

Pb

Cu

Pointing

Zooming

Whole View

Observation

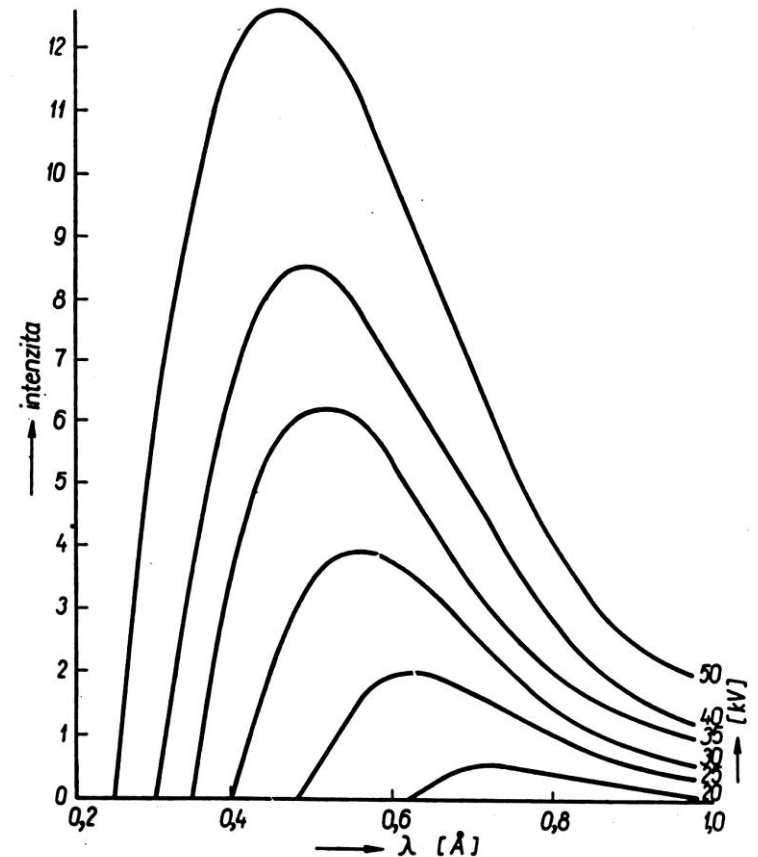
X-ray's View ← → Human's View

Spojité spektrum (brzdné záření)

- Spojité spektrum má charakteristické rozložení intenzity závislé na použitém budícím napětí rentgenky či energii budících elektronů.
- Vlnovou délku $\lambda_{\min}$, která odpovídá maximální energii fotonů emitovaných při daném napětí na rentgence (tzv. prahová energie), lze vypočítat podle vztahu:

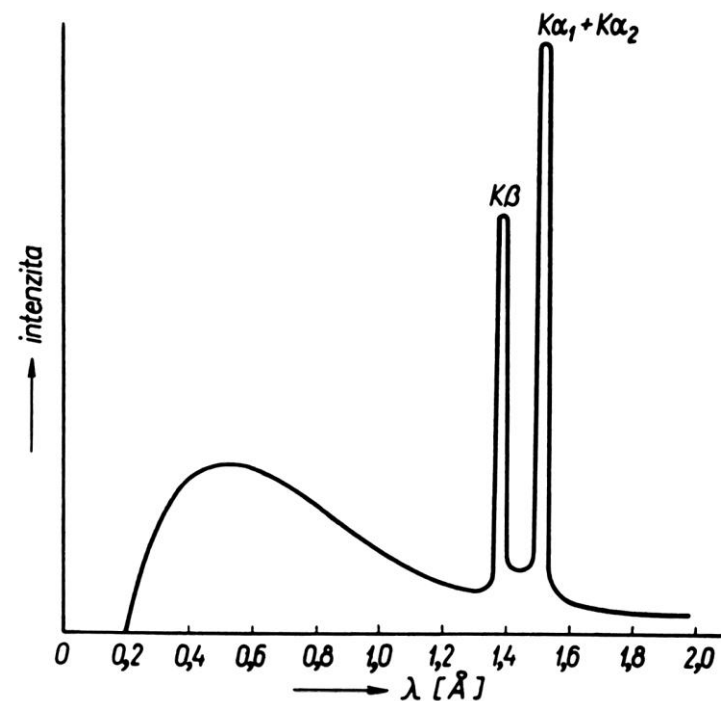
$$\lambda_{\min} = hc/E = 1,2398/E \text{ (nm, kV)}$$

$$\lambda_{\max} \approx 1,5 \lambda_{\min}$$

Charakteristické záření

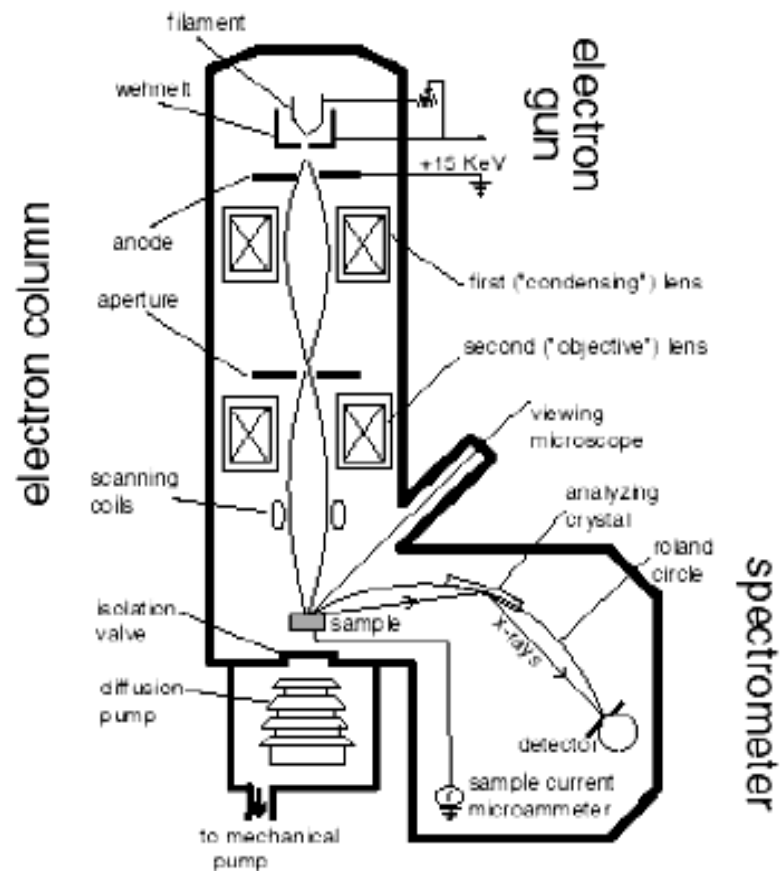
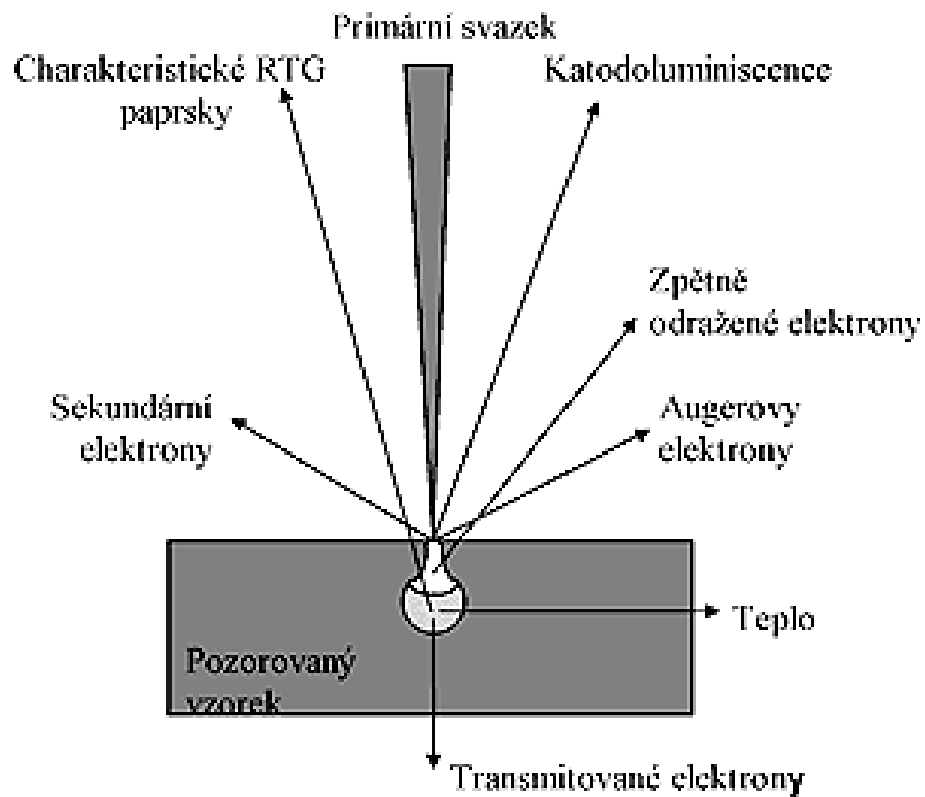
- Charakteristické záření má povahu čárového spektra, jehož linie jsou typické pro daný druh atomu. Vlnová délka čar je nezávislá na energii budících elektronů, ale závisí pouze na rozdílu energetických hladin, mezi kterými se realizoval relaxační proces.

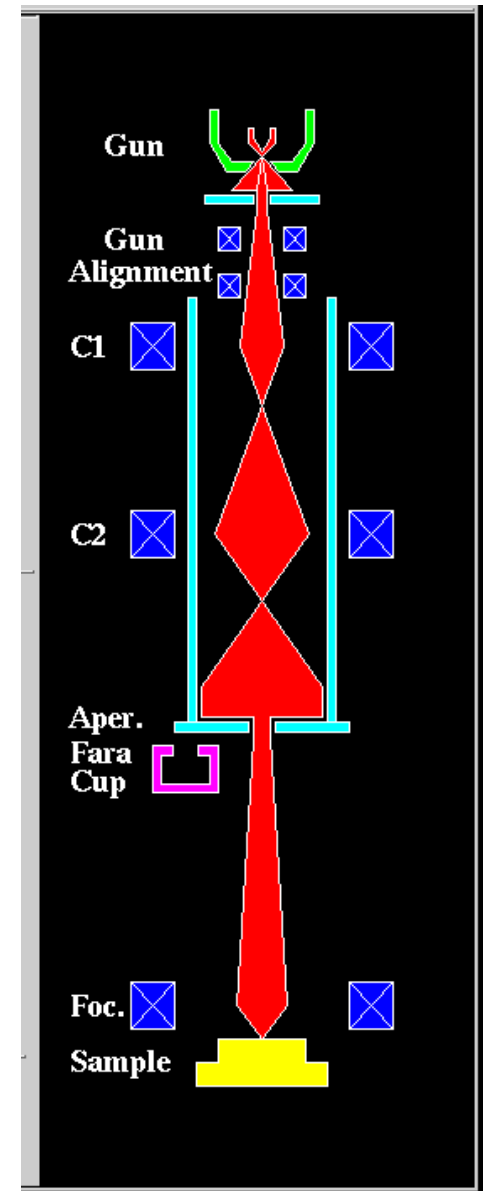
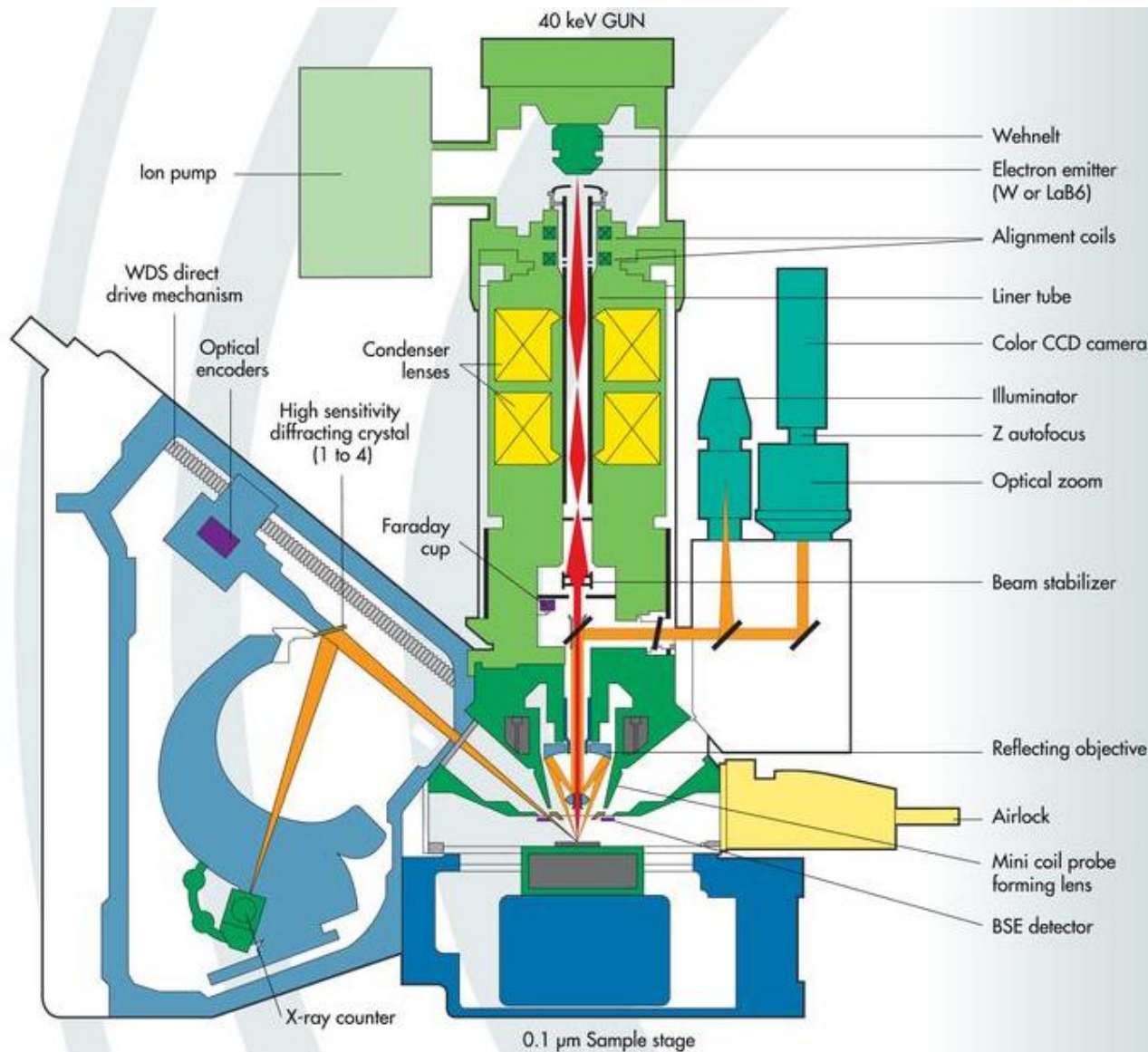
Charakteristické záření mědi na spojitém pozadí brzdného záření

Elektronová mikrosonda

schéma přístroje Cameca SX 100

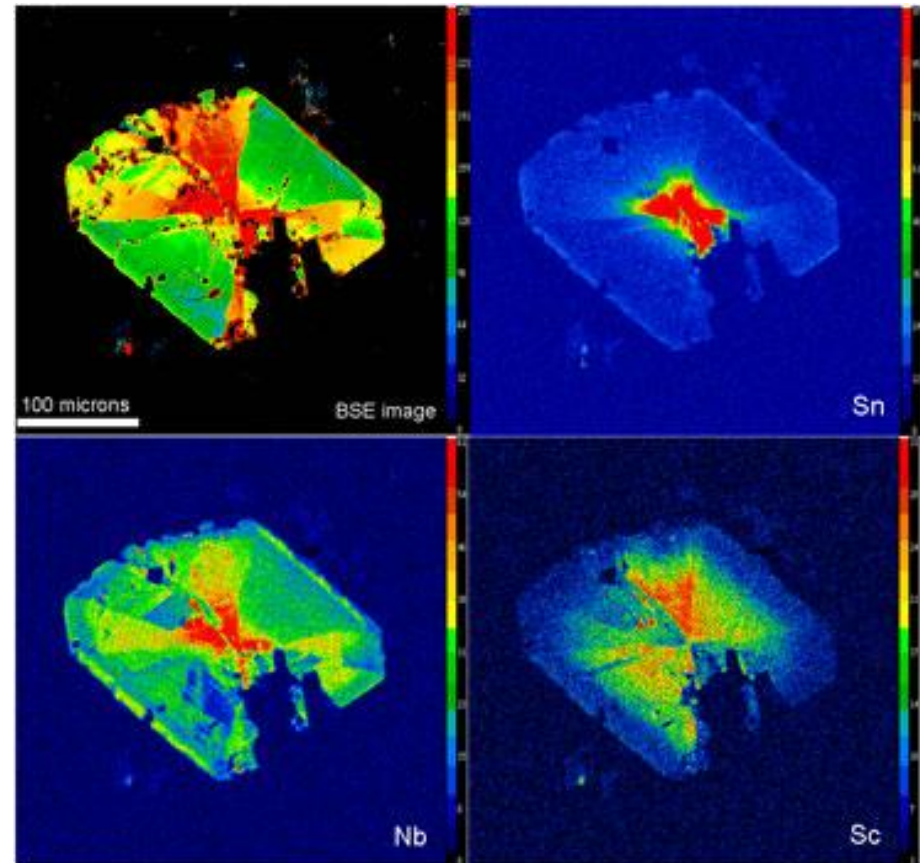

Elektronová mikrosonda Cameca SX-100

- **velikost zkoumané plochy: 50 x 80 mm**
- **průměr elektronového svazku: cca 1 μm**
- **optický mikroskop**
  - pozorování v dopadajícím i procházejícím světle
  - průměr zorného pole - měnitelný od 0,25 do 1,75 mm
- **mikroskopická část – SEM**
  - zobrazení ve zpětně odražených a sekundárních elektronech
  - zvětšení 40x - 400 000x
- **spektrometr**
  - analýza uvolněného rtg záření
  - citlivost stanovení koncentrace prvků cca 0,01%
  - pět vlnově disperzních detektorů (WDS)
  - energiově disperzní detektor (EDS), termoelektricky chlazený

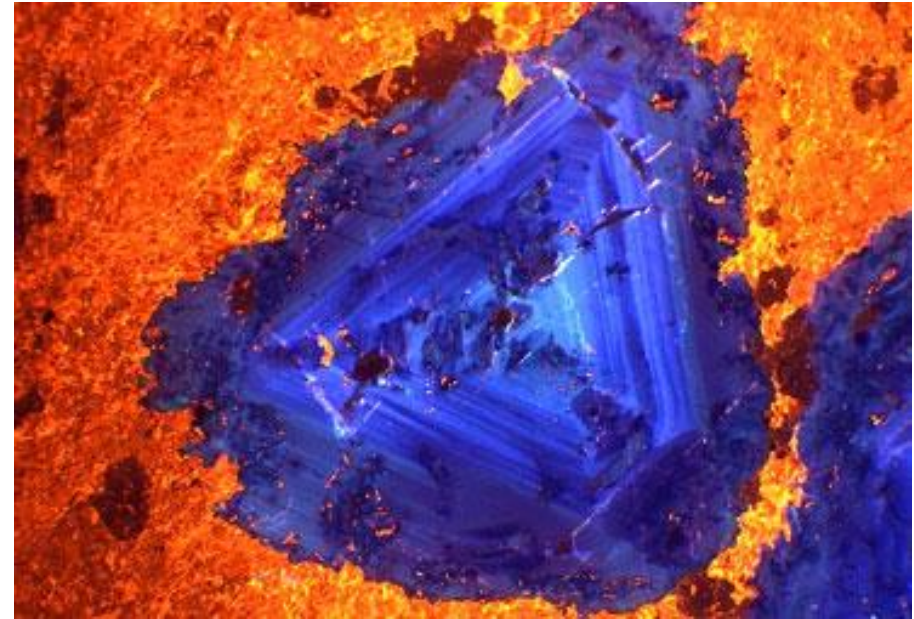
Examples of Cameca SX100 applications

- This example shows an artificially coloured backscattered electron (BSE) image and three X-ray maps showing the distribution of tin (Sn), niobium (Nb), and scandium (Sc) in a small grain of tin- and scandium-bearing titanite in a sample of rhyolite from north Wales. The grain displays sector zoning. Scale bar = 100 μ m.

True-colour cathodoluminescence

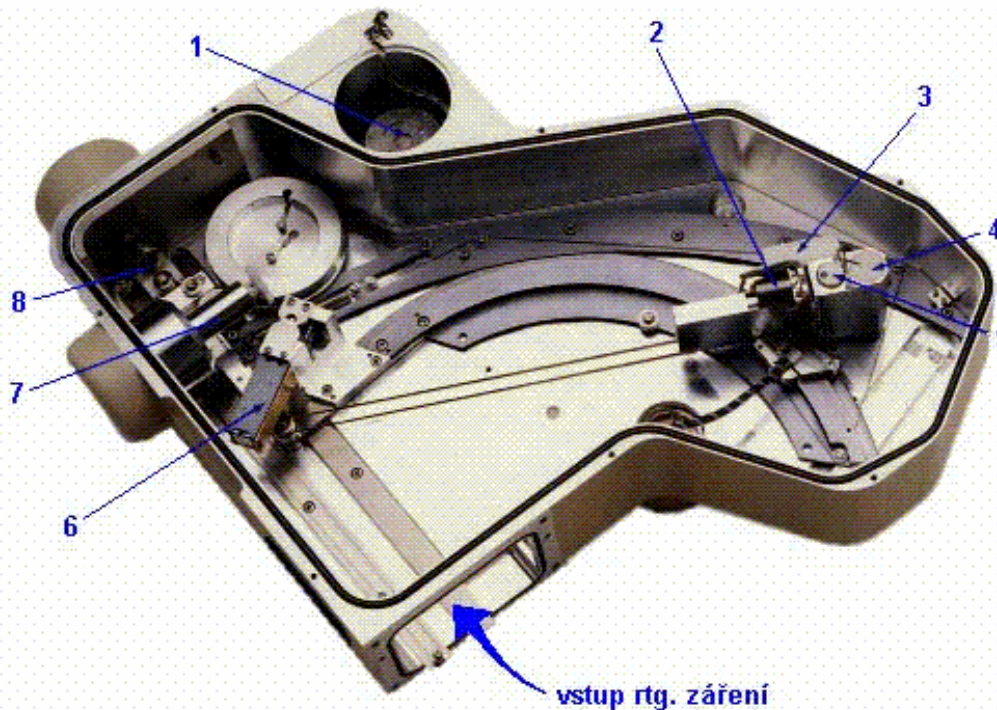
- Princip katodoluminiscenční (CL) mikroskopie je založen na interakci proudu elektronů s minerály. Zdrojem elektronů je žhavené wolframové vlákno katody elektronové trysky. Napětím 40–100 kV jsou elektrony urychleny na rychlost srovnatelnou s rychlostí světla. Urychlený proud elektronů pak dopadá na grafitem pokovený povrch leštěného výbrusu vzorku a mimo jiného vyzáří energii u některých materiálů v podobě ultrafialového, viditelného nebo infračerveného světla. Pak hovoříme o katodoluminiscenci. Katodoluminiscence ve viditelné oblasti světla je mnohdy vlastností samotného nerostu nebo může být způsobena či naopak potlačena přítomností, absencí nebo změnou koncentrace určitých příměsí v jeho struktuře (Borovec 1992, Pagel et al. 2000).

The example shown here is of fluorite (blue-violet) associated with calcite (yellow-orange) in a carbonatite from India

Vlnově disperzní analyzátor rtg záření

Vlnově disperzní analyzátor rtg. záření OIMAG WDX - 400

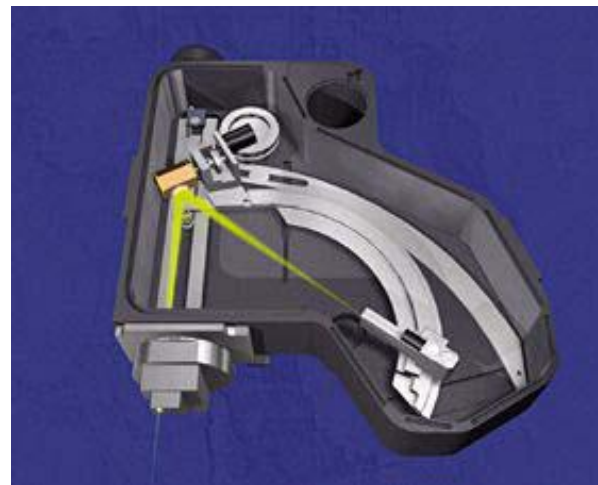
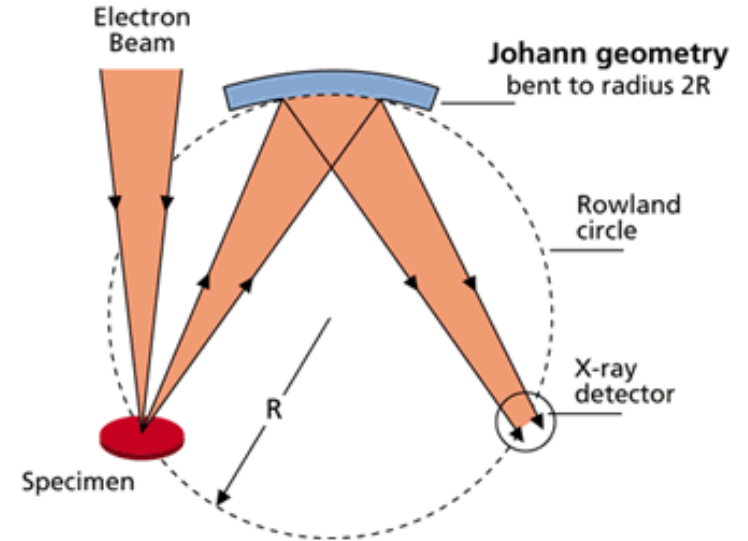
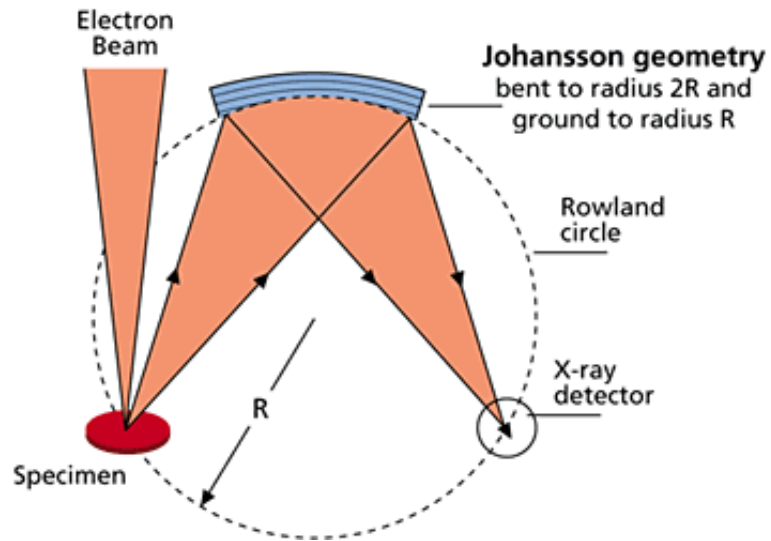
Technické parametry

Typ	<u>plně fokusační - čtyřkrystalový</u>
Uspořádání	Johan - Johansson
Difrakční krystaly	LiF, PET, TAP, LOD
Detektory	zatavený a průtok. proporcionální
Rozsah analyz. prvků	<u>od bóru po uran</u>

Popis spektrometru

1 motor pohonu spektrometru	2 ovládání šířky štěrbin	3 předzesilovač	4 zatavený proporcionální detektor
5 průtokový proporcionální detektor	6 difrakční krystaly	7 mechanika výměny krystalu	8 ovládání pozice štěrbin

Chod paprsku ve WD spektrometru

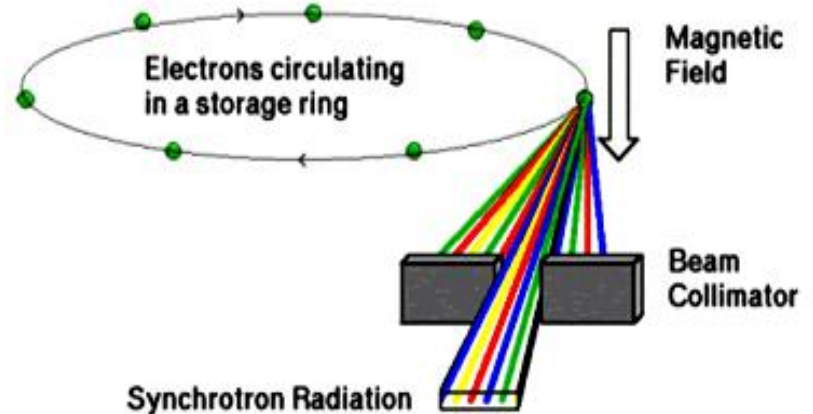

Synchrotronové záření

- Elektromagnetické záření vzniká při interakci urychlených elektronů s magnetickým polem

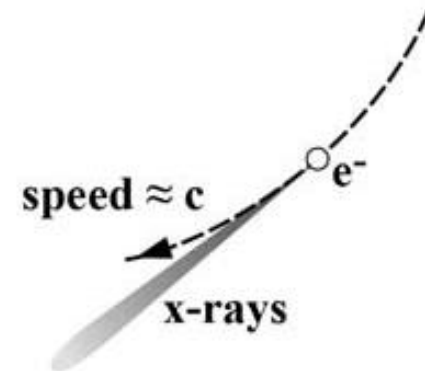
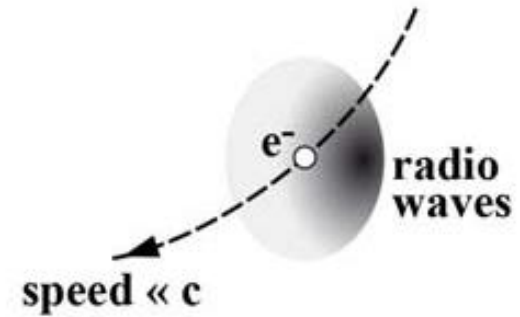
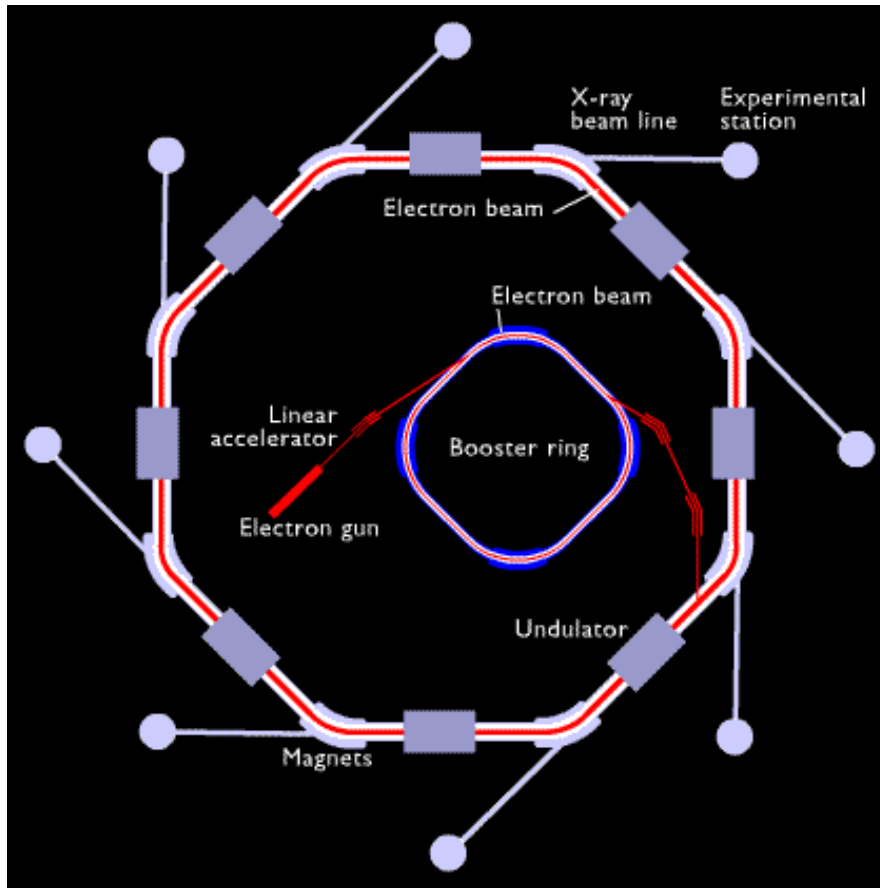
$$E \approx GeV; v \cong c$$

- Pokud se trajektorie nabité částice (e^- nebo e^+) mění z přímočaré na zakřivenou, částice vyzařuje fotony. Při relativistických rychlostech jsou fotony emitovány v úzkém kuželu, jehož směr je tangenta k místu ohybu.

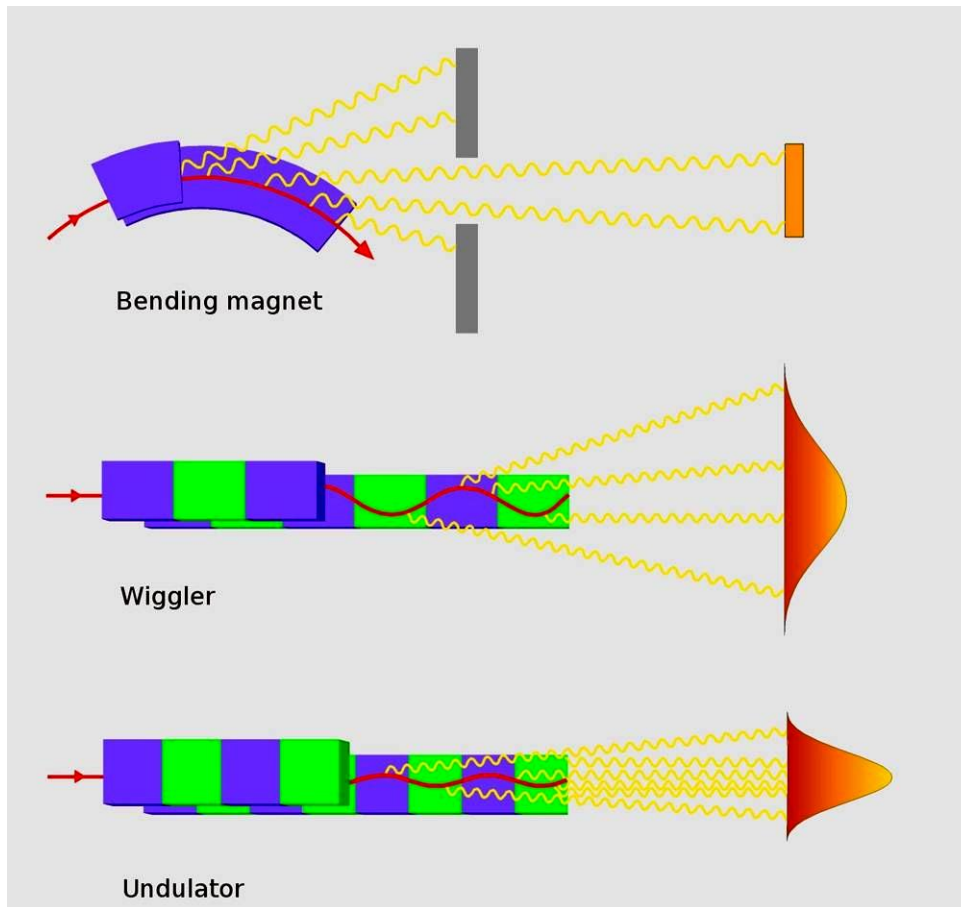
Synchrotron

Synchrotronové záření

- **Synchrotronové záření (SZ)** je elektromagnetické záření, které vyzařuje nabitá relativistická částice (prakticky pouze elektron nebo vzácně i pozitron), pohybující se na zakřivené dráze. Na rozdíl od nerelativistického elektronu, který září prakticky do všech směrů, relativistický elektron září do úzkého kužele ve směru pohybu. Vrcholový úhel tohoto kužele závisí na energii elektronů a je zpravidla v desítkách až stovkách úhlových vteřin. Pozorovatel tedy zaregistruje relativistický elektron pohybující se po kruhové dráze pouze tehdy, když tento kužel protne místo, kde se nachází detektor záření, který zaregistruje ostrý puls. I když je pojem synchrotronové záření znám i z astronomie, v pozemských podmínkách prakticky vždy označuje záření elektronů při jejich pohybu v urychlovačích.

Synchrotronové záření

Zdroje magnetického pole

- Bending magnets
- Undulators
- Wigglers

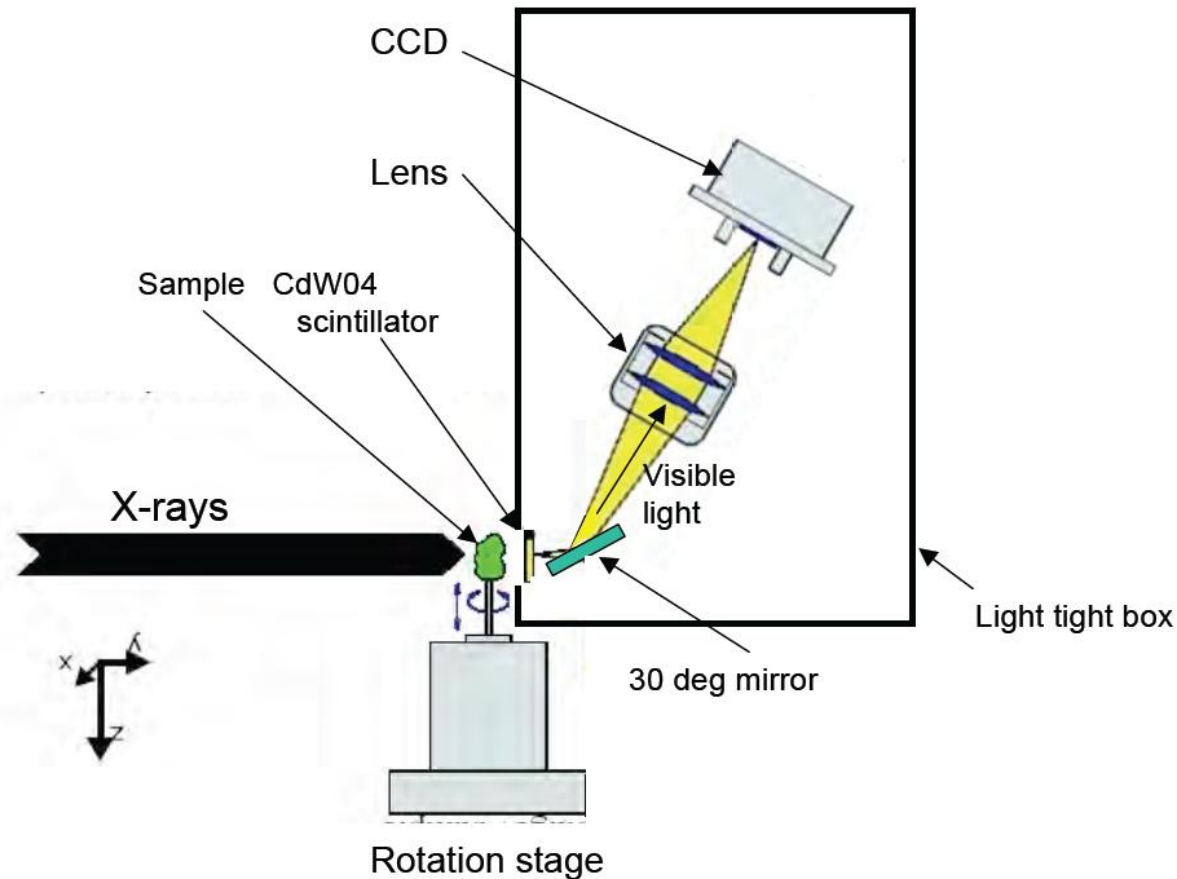
Vlastnosti synchrotronového záření

- pulsní charakter $t < 1 \text{ ns}$, svazek ohýbaný silným dipólovým magnetem: široké spektrum
(malé $t \rightarrow$ velké f)
- slalom mezi slabými, opačně orientovanými dipóly: undulátor - superpozice mnoha svazků
  - vysoká intenzita
  - díky interferenci úzké peaky (více period dipólů $\rightarrow$ vyšší monochromatická)
  - laditelná vlnová délka (pomocí délky periody dipólů a jejich mag. pole)

Rentgenová mikroradiografie a mikrotomografie

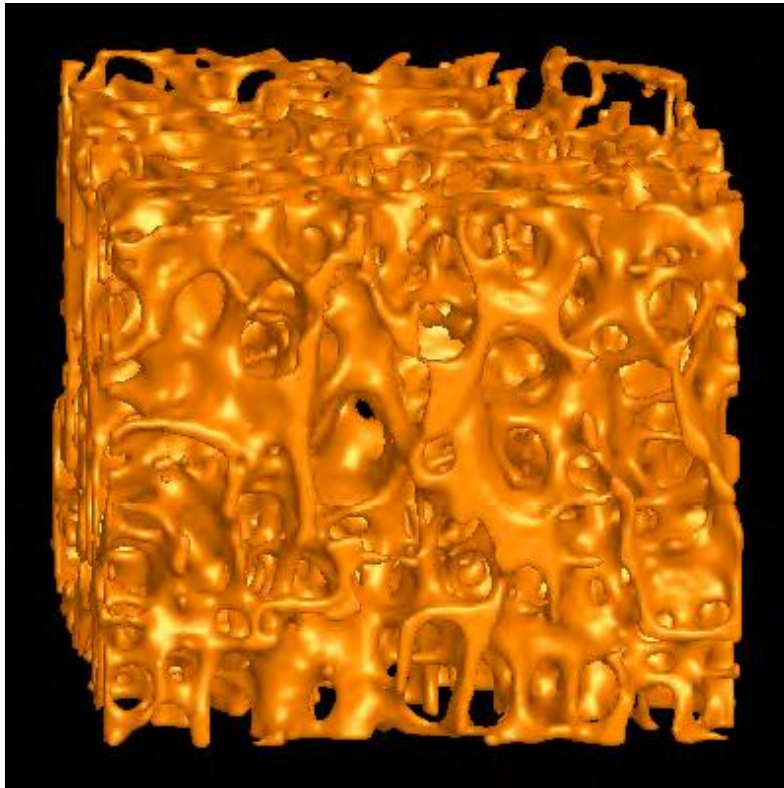
- **Rentgenová mikroradiografie a mikrotomografie** jsou techniky, které umožní snímání vnitřní struktury 2D resp. 3D objektů s vysokým plošným resp. prostorovým rozlišením.
- tomografie je technika schopná zobrazování v řezech, tedy možnost zobrazování vnitřní struktury bez fyzického narušení objektu. Mikrotomografie je proces tomografické rekonstrukce libovolného objektu s rozlišením v řádu mikrometrů.
- První mikrotomografický systém byl navržen a sestaven Elliotem na začátku 80. let 20. století. První publikovaná mikrotomografická rekonstrukce malého sladkovodního mlže *Biomphalaria glabrata*, velkého cca 0,6mm měla rozlišení kolem 15 mikrometrů.

Tomografická kamera - schema

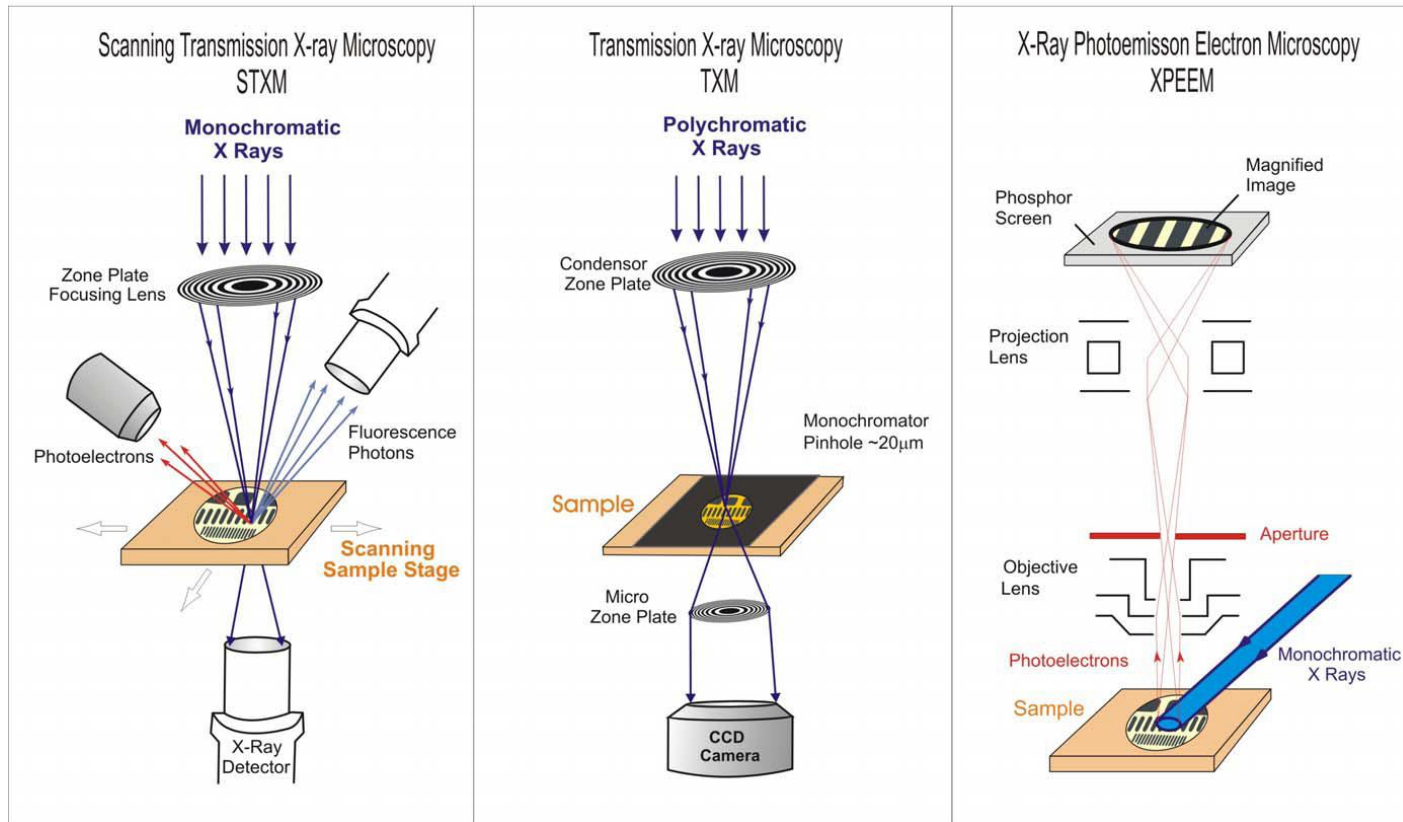
CCD out of the orbit plane to avoid gamma rays from SR

Aplikace – struktura kosti

X-ray Microscopes

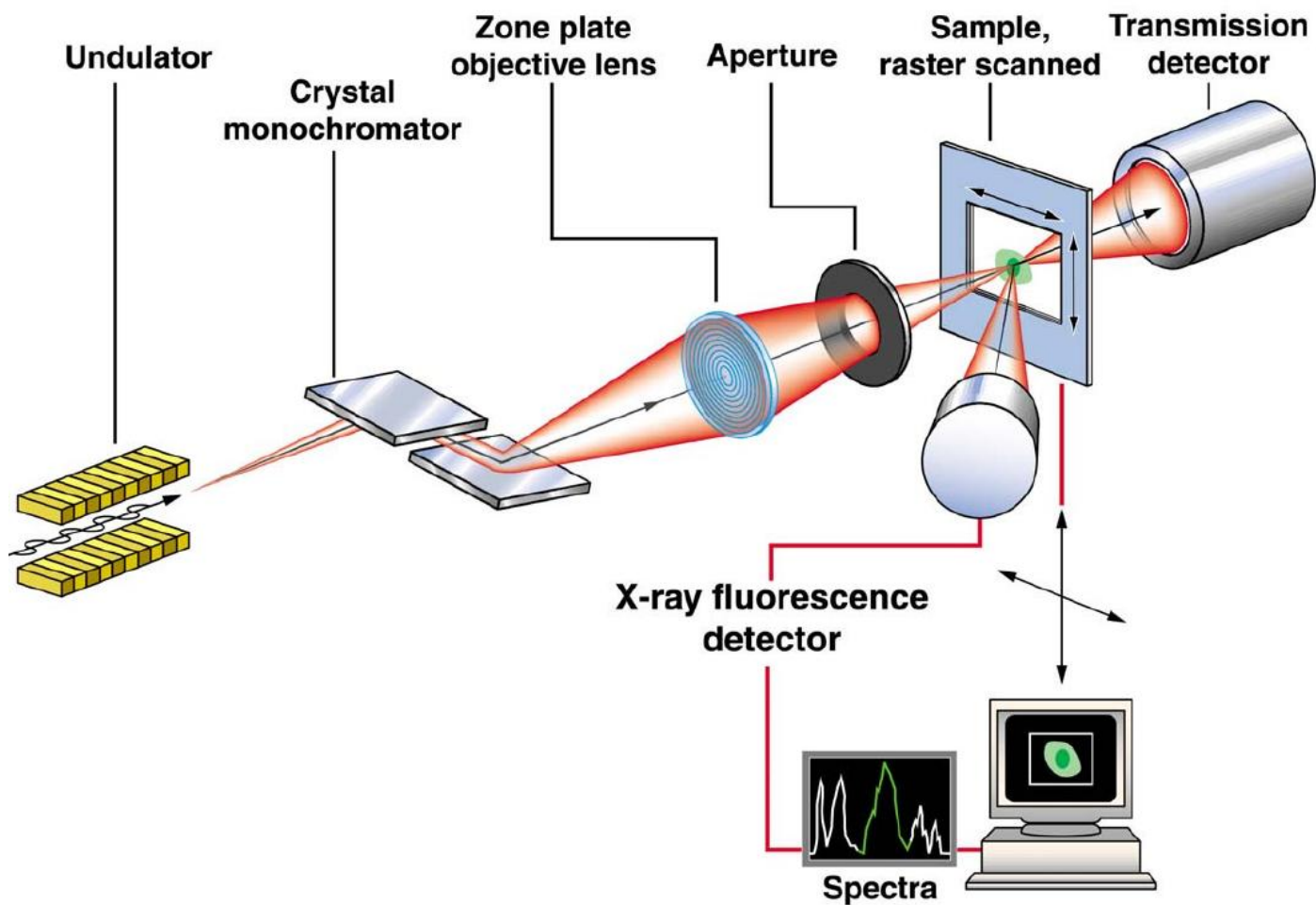
X-Ray Microscopy Methods - toward Nanometer Resolution

Present resolution in the 20 - 40 nm range

Schéma skenovací RTG mikrosondy

Huseníček rolní - semeno

